

कठोपनिषद्.

नेशांकर विठ्ठलभा मठ

.. प्रकाश मेडल्लिस्ट-सेन्ट्रल हिन्दू कालेज (काशी)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૪૮-૫૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ કુટોપનિષદ

વિષય ૧/૩૨૨ ૨૬૬

ब्रह्मनिष्ठ श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्री १०८
स्वामी श्री जयेन्द्रपुरीजी महाराज (मण्डलेश्वर)
टेंडोनीम गाविन्दमठ—काशी.

कठोपनिषद्.

छपाची प्रसिद्ध कर्ताः—
नेशांकर विठ्ठलभाई लट्ट.
दीर्घादीनिवासी.

संस्कृत मेडलीरट-सेन्ट्रल हिन्दू कॉलेज (काशी)
भांडवीनी पोण हिरागांधीनी पोण,
अमदावाद.

પ્રત. ૨૦૦૦

સને. ૧૯૨૬

પ્રથમાવૃત્તિ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૯૫૪

સર્વહક્ક સ્વાધીન

મુદ્રક.

પા. પુરસોતમ શંકરદાસ.

ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય

ગીચીરોડ—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

કઠોપનિષદ અગ્રીઆર ઉપનિષદોમાંનું ત્રિજનું ઉપનિષદ છે. તે કૃષ્ણ યજુર્વેદનું ઉપનિષદ છે. તેના ત્રણ વલ્લીનો એક, એવા બે અધ્યાય છે. પહેલો અધ્યાય વાંચતાં સંકળ વિષય પૂરો થઈ જાય છે; તેથી એમ પણ માની શકાય કે પહેલો અધ્યાય લખ્યા પછી કેટલાંક વર્ષો પછી બીજો અધ્યાય ઉમેરવામાં આવ્યો હશે. છતાં બીજો અધ્યાય નિરૂપયોગી નથી, કારણ કે જે બિના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી છે. તેને બીજો અધ્યાય વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

ભાષા, વિચારની સંકળના, અર્થની ગંભીરતા, તથા ભક્તિ વગેરેનો વિચાર કરતાં કઠોપનિષદ સૌ ઉપનિષદોમાં આગળ પડતું જણાય છે,

જગતના ક્ષણિક સુખ કરતાં આત્મજ્ઞાનથી મળતું અખંડ સુખ કેટલું ઉત્તમ છે. તે, તથા જીવાત્મા છે તેજ પરમાત્મા છે. એ દૃષ્ટાંત સિદ્ધાન્તથી સમજાવવાની યમ તથા નચિકેતાના સંવાદરૂપે જે ગોઠવણ કરી છે તે ઘણીજ ઉત્તમ છે.

માણસ માત્રને ધણું કરીને ચાર પ્રશ્નોનો વિચાર આવે છે, (૧) મનુષ્ય અવતારનો મુખ્ય હેતુ શો હશે? (૨) જગત્ ઉત્પન્ન કરવાનો શો હેતુ હશે? (૩) ઉત્પન્ન કરનાર પરમાત્મા (કારણુ ધ્રુવ) નો આ જગત સાથે શું સંબંધ હશે? (૪) વળી જે (ધ્રુવથી જગત્ સ્થિતિ માન જણાય છે તે અધિષ્ઠાનરૂપ ધ્રુવ આપણે જાણી શકીએ ખરાકે?

સ્વર્ગમાં રહેનારને સ્વર્ગ સુખ પૂરું થયેથી મૃત્યુ-લોકમાં જવું પડશે. એ વિચાર દુઃખરૂપ છે, ને નર્ક (હલકા જન્મ) માંથી પાપ પૂરાં થયેથી મનુષ્ય થવાશે એ વિચાર સુખરૂપ છે. આમ ક્ષણિક સુખ દુઃખ સ્વર્ગમાં ને નર્કમાં પણ છે. જેથી હું સમ્મતીય, વિન્નતીય, સ્વગત-ભેદ શૂન્ય, આત્માધું, હું અમર છું આ વિચાર દૃઢ થવાથી પરમ શાન્તિ આવે છે. ને એ વિચાર ઉપનિષદ વાંચવાથીજ દૃઢ થાય છે.

જેમ પંજા ઉપર બેઠેલો બાજ ગમે તેટલો આકાશમાં ઉડે પણ તે પાછો પંજા ઉપર બેસે ત્યારેજ ખરી વિશ્રાન્તિ પામે છે. તેમ સાને અનુભવ છે કે જગતના વ્યવહારમાં ગુંથાએલું મન ગમે તેટલું ખહાર દોડે પણ

ત્યાં થાક લાગવા સિવાય ખીજે લાભ થતોજ નથી. જ્યારે સુષુપ્તિમાં આત્મરૂપ બને ત્યારેજ આત્મબળ મળવાથી, ફરી કામ કરવા શક્તિમાન બને છે, માટે આ જ્ઞાનથી જગતમાં સુષુપ્તિના આનંદનો લાભ મળે છે વિષયમાં દોડતી ઇન્દ્રિયો જે અંતર્મુખ આત્માને ઓગળવાને શક્તિમાન નજ થતી હોય તો જ્ઞાન મેળવવાના સદ્ગુણ પ્રયત્નો મિથ્યા છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તેને માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જરૂર જ્ઞાન મળે છે, ને જ્યારે જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે ત્યારે “મારા શરીરમાં રહેલું આત્મતત્ત્વજ સર્વમાં ભરપૂર ભર્યું છે” એવો દઢ નિશ્ચય થાય છે,

આવી રીતે આત્મા તેજ પરમાત્મા છે, એવી માન્યતા સ્થિર થાય તેનું નામજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ છે. એનું નામજ અમૃત છે.

પાંચમી વલ્લીમાં હું એક છું છતાં બહુરૂપે કેમ થયેલો છું તે જણાવ્યું છે, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અહંકાર એમાંનું કાંઈ નથી પણ સચરાચર વ્યાપક બ્રહ્મ ભરપૂર ભરેલ છે. (જેમ ખાંડનું નાળિયેર હોય તેમાંથી છોડાં, કાયલાં કે એવું કાંઈ નીકળતું નથી પણ જ્યાં જુઓ

ત્યાં ખાંડજ છે તેમ આ વિશ્વમાં જે કાંઈ જણાય છે તે બ્રહ્મ સ્વરૂપજ છે.)

પાંચમીવલ્લી પૂરી થતાં એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે “હું બ્રહ્મને કેવી રીતે જાણું ? તે ઓળખી શકાય તેમ છે કે કેમ ? આ જગતમાં એવી કાંઈ ચીજ નથી કે જેથી બ્રહ્મ ઓળખાઈ જાય, છઠી વલ્લીમાં આ પ્રશ્ન ચર્ચાયો છે. વિષયોનું અસ્તિત્વ ઇન્દ્રિયોને આભારી છે, ઇન્દ્રિયો મનને કમળે છે.

મન બુદ્ધિ ને વશ છે, ને બુદ્ધિ ઉપર મહત્ છે. ને મહત્તનો ઉપરિ અવ્યક્ત બ્રહ્મ છે. ને તેનાથી ઉપર પુરૂષ છે. આ પુરૂષ મન તથા બુદ્ધિથી ઓળખી શકાય છે. સાર એ છે કે (કારણના ગુણ ક્રિયામાં ઉતરે છે. તે નિયમને અનુસરે જેમ ગોળી, કલેકું, ચલમ, વગેરે વસ્તુઓ જુદી જુદી છે ને કામ પણ જૂદાં જૂદાં કરે છે પણ તે સૌ પહેલાં માટી હતાં, પછી કૂટશે ત્યારે પણ માટીજ થવાનાં ને જ્ઞાનથી અત્યારે પણ જુદા જુદા આકારે માટીજ છે તેમ આપણા પહેલાં આપણા પૂર્વજો હતા, તેમના પહેલાં ઋષિઓ હતા, તે સૌની પૂર્વે બ્રહ્મા (હિરણ્યગર્ભ નિર્ગુણ સ્વરૂપે જ્યારે જગત થવા પ્રથમ પગલું ભર્યું તે વખતનું બ્રહ્મનું વિવર્ત રૂપ) હતા. ને સૌની પૂર્વે નિર્ગુણ બ્રહ્મ હતું.

આ અક્ષરને ઓળખવામાટે યોગની જરૂર છે. (યોગસ્તુ ચિત્તવૃત્તિ નિરોધઃ) યોગ એટલે બહાર જતી ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરવી તેજ અક્ષર પ્રાપ્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. પહેલાં અક્ષર હતું. ને મહા પ્રભુએ તેને અંતે અક્ષર રહેશે તો અત્યારે જગત રૂપે પણ અક્ષર છે.

નાયમાત્માપ્રવચનેનલભ્યોનમેધયાનબહુનાશ્રુતેન ।
યમેવૈષવૃણુતેતેનલભ્યસ્તસ્યૈષઆત્માવૃણુતેતનૂઃસ્વામ્ ।

પ્રવચનથી બુદ્ધિથી કે ધણાં શાસ્ત્ર સાંભળવાથી પણ આત્મજ્ઞાન થતું નથી, પણ જે મનુષ્ય સતત (તેજની ધારની પેઠે) અભેદ રૂપે આત્મા છે તેજ પરમાત્મા છે. એમ અનુસંધાન કરે છે તેજ અક્ષર પ્રાપ્ત કરે છે.

સંવત ૧૯૮૫ ના
ભાદ્રપદ
અષ્ટમિ પંચમી.

દા. જ્ઞેશંકર વિહંગજી ભટ્ટ.
ડૉ. માંડવીની પોળ. હીરાગાંધીની
પોળ. અમદાવાદ.

અર્પણ પત્રિકા.

આ પુસ્તકે છપાવવામાં ગંગાસ્વરૂપ જાહેન
કાશીજાહેન તથા હીરાજાહેને તેમજ ચોકશી હીરા-
લાલ અમૃતલાલ તથા શુકલ કેશવલાલ ઉમીયા-
શંકરે સારી મદદ કરી છે માટે તે સૌને
આભાર માનું છું.

ॐ काशो विश्वेश्वरो विजयते तस्मै ॥

कठोपनिषद्.

प्रथमवल्ली

यमराज तथा नयिकेतानो संवाद.

ॐ । सहनाववतु । सहनौभुनक्तु । सहवीर्य्यकरवावहै ।
तेजस्विनावधीतमस्तुमाविद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

स=ते परमात्मा, ह=नक्की, नौ=अभो गुरु शिष्यने
अवतु=रक्षय्य करो, स=ते, ह=नक्की, वीर्य्य=अभारा भगने,
करवावहै=संपादन करो, तेजस्वि=प्रकाशवाणुं नौ=अभोने,
अधीतं=अभ्यास करेलुं, अस्तु=थाओ, मा=नहि, विद्विषा-
वहै=अेक भीजने धिक्कारीअे.

ते परमात्मा अमाई दृढपणे रक्षय्य करो, तेओ
विद्याना इगइप प्रहजान समनरीने रक्षय्य करो, ते
भगवान् अभोने प्रहविद्या मभज्जवाते भण आपो,
अमाई जे ज्ञान छे ते प्रहने समज्जवनाई थाओ,
अभाराभां परस्पर वेर न थाओ. शान्तिः शान्तिः शान्तिः

આશ્વિને યજ્ઞેઽથા.

।૩૦। ઉશન્હવૈવાજશ્રવસઃસર્વવેદસન્દદૌ ।

તસ્યહનચિકેતાનામપુત્રઆસ

।૧।

અન્વય—ઉશન્=યજ્ઞના ફળની ઇચ્છાવાળા, હવૈ=નકકી, વાજશ્રવસઃ=ઉદાલક નામના, સર્વ વેદસં=સર્વ ધન, દદૌ=દાનમાં દેવા લાગ્યો, તસ્ય=તેને, નચિકેતા=નચિકેતા, નામ=નામે પુત્ર=પુત્ર, આસ=હતો.

અર્થ—કોઈ એક ઉદાલક નામે મુનિ હતા, તેઓ વિશ્વજીત નામે યજ્ઞ કરી સ્વર્ગ પામવાની ઇચ્છાથી સર્વ ધન (ગાયો) દાનમાં આપવા લાગ્યા. તેમને નચિકેતા નામે એક પુત્ર હતો.

સઃહકુમારઃસન્તંદક્ષિણાસુનીયમાનાસુ ।

શ્રદ્ધાઽઽવિવેશસોઽમન્યત

।૨।

અન્વય—તં=તેને. હ=નકકી, કુમારં=પાંચ વરસના બાળકને, સન્તં=સુખુદ્ધિવાળાને દક્ષિણાસુ નીયમાનાસુ=જ્યારે દક્ષિણા આપવા સાડ ગાયો લાવવામાં આવી ત્યારે, શ્રદ્ધા=શ્રદ્ધા, આવિવેશ=આવી (અને) સ=તેણે અમન્યત=વિચાર કર્યો.

અર્થ—જ્યારે બ્રાહ્મણોને દાન આપવા ગાયો લાવવામાં આવી ત્યારે તે બુદ્ધિવાળા બાળકને કાંઈક શ્રદ્ધા (ધાર્મિક લાવના) પેદા થઈ, તે તે વિચારવા લાગ્યો.

પીતોદકાજગ્ધતૃણાદુગ્ધદોહાનિરિન્દ્રિયાઃ ।

અનન્દાનામતેલોકાસ્તાન્સગચ્છતિતાદદત્ ૧૩।

અન્યથ—પીતોદકા=જેણે પાણી પીધેલું છે એવી જગ્ધ તૃણા=જેણે ઘાસ ખાધ લીધું છે તેવી, દુગ્ધદોહા=જેનું દૂધ દોવાધ રહ્યું છે, નિરિન્દ્રિયા=ફરી વિઆવાને અશક્ત, અનન્દા=દુઃખ દાયક, નામ=નામે તે=તે, લોકા=લોકો, તાન્=તે લોકમાં, સ=તે માણસ, ગચ્છતિ=જાય છે. તા=તેવી ગાયો, દદત્=જે યજમાન દાન કરે છે તે.

અર્થ—જે માણસ, ઘાસ પાણી ખાધ પી ઉતરેલી, તથા જેનું દૂધ દોવાધ ગયું છે ને જે વીઆવાને લાયક નથી, એવી ગાયોનું દાન કરે છે; તે દુઃખમય લોકમાં જાય છે.

પુત્રની પિતાને વિનંતિ.

સહોવાચપિતરંતાતકસ્મેમાન્દાસ્યસીતિ ।

દ્વિતીયંતૃતીયંતમ્હોવાચમૃત્યવેત્વાદદામીતિ ૧૪।

અન્યથ—સ=તે, હ=નકકી, ઉવાચ=કહ્યું, પિતરમ્પિતાને, તાત=હે (પિતાજી) કસ્મે=કોને, માં=મને, દાસ્યસિ=આપશે, इति=એમ, દ્વિતીયં=મે વાર તૃતીયં=ત્રીજીવાર, તં=તેને હ=નકકી, ઉવાચ=કહ્યું, મૃત્યવે=મરે ત્વા=તને, દદામિ=હું આપું છું, इति=એમ.

અર્થ—તેણે પિતાને સંબોધીને પૂછ્યું કે પિતાજી મને કયા ઋષિને દાનમાં આપશો? એમ બે ત્રણ વાર પૂછ્યું ત્યારે તેના બાપે શ્રુસે થઇને કહ્યું કે “હું તને યમને આપીશ.”

बहूनामेमिप्रथमोबहूनामेमिमध्यमः ।

किंस्विद्यमस्यकर्तव्यंयन्मयाद्यकरिष्यति । ૫।

અન્યથ—બહૂનામ્=ધણાઓમાં, એમિ=હું ગણાઉં છું, પ્રથમ:=પહેલો, બહૂનામ્=૪ણાઓમાં એમિ=ગણાઉં છું, મધ્યમ:=સાધારણ, કિંસ્વિત્=શું ઇચ્છવા જેવું, યમસ્ય=યમની પાસે, કર્તવ્યમ્=કરવા જેવું છે. યત્=જે મયા=માનાથી, અદ્ય=હમણાં કરિષ્યતિ=કરશે.

અર્થ—નચિકેતા વિચારે છે કે “ધણા પુત્રોમાં હું પ્રથમ છું ને ધણા પુત્ર તથા શિષ્યોમાં હું મધ્યમ છું મને યમ પાસે મોકલીને પિતા કયા ઇષ્ટ કાર્યની સિધ્ધિની ઇચ્છા રાખતા હશે?”

अनुपश्ययथापूर्वेप्रतिपश्यतथापरे ।

सस्यमिवमर्त्यःपच्यतेसस्यमिवजायतेपुनः । ૬।

અન્યથ—અનુપશ્ય=જુઓ તો ખરા, યથા=જે પ્રમાણે, પૂર્વે=પૂર્વજોએ પ્રતિપશ્ય=જુઓ, તથા=તેજ પ્રમાણે, અપરે=બીજાઓએ, સસ્યં=અન્ન, ઇવ=માફક, મર્ત્યઃ=માણસો,

પચ્યન્તે-ધરડા થઇને મરે છે, સ્વયં-અનાજ, ફવ-પેટે, જાયતે-જન્મે છે, પુનઃ-ફરીથી.

અર્થ—આપણા પૂર્વજોએ જે પ્રમાણે વચન પાળ્યું હતું, તથા જે પ્રમાણે શિષિ દશરથ વગેરેએ વચન પાળ્યું છે, એ ધ્યાનમાં લઇ આપે મને યમરાજ પાસે મોકલી દેવો જોઇએ, કારણ કે (બહુ જીવીને પણ) માણસ માત્ર કાળના મુખમાં પચી જાય છે. ને વળી જન્મ ધારણ કરે છે.

वैश्वानरःप्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणोगृहान् ।

तस्यैतांशान्तિકुर्वन्तिहरवैवस्वतोदकम् । ૭।

અન્વય—વૈશ્વનરઃ—અગ્નિ. પ્રવિશન્તિ—પ્રવેશ કરે છે, અતિથિઃ—અતિથિ રૂપે બ્રાહ્મણ-પ્રાહ્મણ, ગૃહાન્ ધરમાં, તસ્ય—તે (અતિથિની) એતાં—આ શાન્તિ-અર્ધ્ય સંપ્રદાનથી, કુર્વન્તિ—સજ્જનો કરે છે. હર—લાવો, વૈવસ્વત—હે યમરાજ, ઉદકં—જળ.

અર્થ—હે સૂર્યપુત્ર યમરાજ ! અગ્નિસ્વરૂપ પ્રાહ્મણ અતિથિ ધરમાં દાખલ થયો છે. આવા મેમાનની સજ્જનો પાદ પ્રક્ષાલનથી શાન્તિ કરે છે, માટે આપ, પગ ધોવા સાફ પાણી લાવો.

(એમ કહેવાય છે કે યમરાજ બહાર ગામ ગયેલા હોવાથી સદેહે યમપુરમાં ગયેલો નચિકેતા ત્રણ દિવસ સુધી યમરાજના દ્વારપર ઉભો રહ્યો હતો.)

આશાપ્રતીક્ષેસન્નતઃ સુનૃતશ્ચેષ્ટાપૂર્તેપુત્રપશુઃશ્ચસર્વાન્
 એતદ્વૃક્તે પુરુષસ્યાલ્પમેધસોયસ્યાનશ્નન્વસતિબ્રાહ્મ-
 ણોઘૃહે ।૮।

અન્યથ-આશા-પ્રતીક્ષા, પ્રતીક્ષા-નિશ્ચિત મુખની વાટ
 જોવી તે, સંગત-સમાગમ, સુનૃતાં-પ્રિયલાગે તેવી, ચ-અને,
 ઇષ્ટ-અગ્નિષ્ઠેમાદિ, પૂર્ત-વાવ કૂવા ગળાવવા તે, પુત્ર
 પશુન્ ચ-પુત્ર પશુઓ વગેરે, સર્વાન્-એ સર્વને, એતત્ આ
 વૃક્તે-નાશ કરી નાખે છે, પુરુષસ્ય અલ્પમેધસઃ-ઓછી
 બુદ્ધિવાળા પુરુષના યસ્ય-જેના ઘૃહે-ધરમાં, અનશ્નન્-
 ભૂખ્યો, બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણ વસતિ-રહે છે.

અર્થ-આશા, પ્રતીક્ષા, સોજત, પ્રિયવાણી, યત્
 આદિ ક્રિયા તથા વાવ કૂવા ગળાવવા વગેરે પરાપકારનાં
 કામો, પુત્ર-પશુ, એ બધું જે ઓછી બુદ્ધિવાળા પુરુષને
 ઘેર બ્રાહ્મણ અતિથિ જમ્યા વિના રહેશે, તે આ સર્વ
 વસ્તુ ખુએ છે.

તિસ્રોરાત્રીર્યદવાત્સીર્ગૃહેમેઽનશ્નન્બ્રહ્મન્નતિથિર્નમસ્યઃ
 નમસ્તેઽસ્તુબ્રહ્મન્સ્વસ્તિમેઽસ્તુતસ્માત્પ્રતિત્રીન્વરાન્
 વૃણીષ્વ ।૯।

અન્યથ-તિસ્ર-ત્રણ, રાત્રીઃ-રાતો, યત્-જે, અવાત્સીઃ

રહ્યો, ગૃહે-ધરમાં, મે-મારા, અનશ્વન-ખાધા વિના બ્રહ્મન-હે
 બ્રાહ્મણ ! અતિથિ-મેમાન, નમસ્ય:-પગે લાગવા લાયક, નમ:-
 નમસ્કાર તે-તમેને અસ્તુ-થાઓ, બ્રહ્મન હે બ્રાહ્મણ, સ્વસ્તિ-
 કલ્યાણ, મે-મારું, અસ્તુ-થાઓ, તસ્માત્-તે કારણથી, પ્રતિ
 વ્રીન્ ગણીને ત્રણ, વરાન્ વરદાન, વૃણીશ્વ-માગીલે,

અર્થ,-હે બ્રાહ્મણ અતિથિ, તમે મારે નમવા યોગ્ય
 છો, વળી તમે મારા ધરમાં ત્રણ રાત્રી બક્ષણ કર્યા વિના
 ગાળી, તેનો દોષ નિવારવાને તમે મારી પાસેથી ત્રણ
 વરદાન માગી લ્યો, નમસ્કાર કરવા યોગ્ય તમેને નમ-
 સ્કાર કરું છું. મારું કલ્યાણ કરો (થાઓ.)

પ્રથમ વરદાનમાં પિતાનો પ્રેમ.

**શાન્તસંકલ્પઃસુમનાયથાસ્યાદ્વીતમન્યુર્ગૌતમોમાભિમૃત્યો
 ત્વત્પ્રસૃષ્ટમાભિવદેત્પતીતૈતત્રયાણાંપ્રથમંવરંવૃણે । ૧૦ ।**

અન્યથ-શાન્ત સંકલ્પ:-સંકલ્પ રહિત, સુમના સુંદર
 મનવાળો, યથા-જેમ, સ્યાત્-થાય, વીતમન્યુ-ક્રોધ રહિત,
 ગૌતમ-મારા પિતા ગૌતમ, માભિ-મારી પ્રત્યે, મૃત્યો-હે
 યમરાજા, ત્વત્પ્રસૃષ્ટમ્-તમારી આજ્ઞાથી, મા અભિવદેત્
 મારી સાથે પહેલાંની માફક બોલે, પ્રતીત (યમને ત્યાં
 જઈ આવેલ છું એવી) ખાતરીથી, એતત્-આ ત્રયાણાં-
 ત્રણમાંથી, પ્રથમં-પહેલું, વરં-વરદાન, વૃણે-હું માગું છું.

અર્થ:—(નચિકેતાએ યમરાજ પાસે માગી લીધું કે) હે યમરાજ, મારા પિતા ગૌતમ મારી પ્રત્યે શાન્ત વૃત્તિવાળા તથા સુંદર મનવાળા થાય, તેમજ મારી પ્રત્યેનો તેમનો ક્રોધ ઉતરી જાય, (અહીંથી મૃત્યુ લોકમાં જવા પછી) હું તેમનો પુત્ર છું એમ યાદ લાવી, મારી સાથે પહેલાંની માફક વાત કરે, ત્રણ વરદાનમાંથી આ હું પ્રથમ વરદાન માગી લઉં છું.

યથાપુરસ્તાદ્ભવિતાપ્રતીતઔદાલકિરારુણિમત્પસ્ટઃ ।
સુખંરાત્રીઃશયિતાવીતમન્યુસ્ત્વાંદદશિવાન્મૃત્યુમુસ્વાત્પ-

મુક્તમ્ ૧૧૧ ।

અન્વય-યથા-જે પ્રમાણે, પુસ્તાત-પહેલાં, મવિતા-થશે, પ્રતીત-ખાતરી પામેલો, ઔદાલકિ-ઉદાલક આરુણિ અરુણનો પુત્ર, મત્પસ્ટઃ-મારાથી આજ્ઞા પામેલો, સુખ સુખેથી, રાત્રીઃ રાત્રે, શયિતા-ઉંઘનારો થશે, વીતમન્યુ ગયેલા ક્રોધ વાળો, ત્વાં-તને, દદશિવાન્-જેનાર થશે, મૃત્યુ મુક્તાત-કાળના મુખમાંથી, પ્રમુક્તમ્-છૂટેલો,

અર્થ—યમ—“મારી કૃપાવડે અરુણપુત્ર ઔદાલકિ પહેલાં જેટલું જ તારાપર હેત રાખશે, ને સુખેથી રાત્રિએ ઉંઘશે, જ્યારે મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટેલા તને જોશે ત્યારે તારી તરફ ક્રોધ રહિત નજર કરશે.”

સ્વર્ગનું વર્ણન.

સ્વર્ગલોકેનભયંકિશ્ચનાસ્તિનતત્રત્વંનજરયાવિમેતિ ।
ઉમેતીર્વાઽશનાયાપિપાસેશોકાતિગોમોદતેસ્વર્ગલોકે॥

અન્યથા—સ્વર્ગે લોકે-સ્વર્ગ લોકમાં, ન-નહિ, ભયં-
ખીક, કિ શ્ચન-કાંઈ પણ અસ્તિ-છે, ન-નહિ, તત્ર-ત્યાં,
ત્વં-તું યમરાજ, જરયા-ધડપણથી. વિમેતિ ખીએ છે.
ઉમે-અને, તીર્વા-ઉલ્લંઘન કરીને, અશનાયા પિપાસે-
ભૂખ અને તરસ શોકાતિગઃ-શોક રહિત પણે, મોદતે-
આનંદ પામે છે. સ્વર્ગલોકે-સ્વર્ગલોકમાં.

અર્થ—નચિકેતા-“સ્વર્ગલોકમાં કાંઈ પણ તરે-
હનાં દુઃખ વગેરેનો ભય હોતો નથી. આપનું (યમનું)
ત્યાં કાંઈ જોર ચાલતું નથી. એટલે કે ત્યાં ધડપણ
વગેરેનો ભય હોતો નથી, સ્વર્ગમાં ભૂખ, તરસ, તેમ
માનસિક શોક રહીત લોકો આનંદ પામે છે. ૧૨

ખીન્ના વરદાનમાં સ્વર્ગ મેળવવાના

સાધનરૂપ અગ્નિનું જ્ઞાન.

સત્ત્વમગ્નિઃસ્વર્ગ્યમધ્યેષિમૃત્યોપબ્રૂહિત્વઃ શ્રદ્ધધાનાયમ-
હ્યમ્સ્વર્ગલોકામૃતત્વંભજન્તેતદ્દ્વિતીયેનવૃણેવરેણ॥

અન્યથા—સઃ-તે, ત્વમ્-તું, અગ્નિમ્-અગ્નિને, સ્વર્ગ્ય-
સ્વર્ગના સાધનરૂપ, અધ્યેષિ-મળે છે, મૃત્યો હે યમરાજ

પ્રજ્ઞાહિ-કહેા જોધએ, તં-તે અગ્નિને, શ્રદ્ધાનાય મહ્યમ્-
શ્રદ્ધાવાળા મને, સ્વર્ગ લોકાઃ-સ્વર્ગ લોકમાં જવાની ઇચ્છા-
વાળા, અમૃતત્વં-અમૃતપણાને, મજન્તે-મેળવે છે, એતત્-આ,
દ્વિતીયેન વરેણ વૃણે-આ ખીજ વરદાનની પ્રાર્થના કરે છું.

અર્થ—“હે યમરાજ ! આપ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિના સાધ-
નરૂપ અગ્નિ વિષે જાણો છો. માટે આપનાં વચનમાં
શ્રદ્ધાવાળા મને તેનું વર્ણન કરો કે, સ્વર્ગમાં રહેનાર
કર્મકો અમૃતત્વ ભોગવે છે ? આ હું ખીજું વરદાન માગું છું.

**પ્રતેબ્રવીમિતદુમેનિબોધસ્વર્ગ્યમગ્નિન્નચિકેતઃપ્રજાનન્ ।
અનન્તલોકાસિમથોપતિષ્ઠાંવિદ્ધિત્વમેતન્નિહિતંગુહાયામ્**

અન્યથા—પ્ર-૨૫૪, તે-તને, બ્રવીમિ-કહું છું,
તત્-તે ડ-જ, મે-મને, નિબોધ-નિશ્ચય જાણી લે,
સ્વર્ગ્યમ્-સ્વર્ગ અપાવનાર, અગ્નિમ્-અગ્નિને, નચિકેત-હે
નચિકેતા, પ્રજાનન્-ઓળખતો, અનન્તલોકપ્રાપ્તિમ્-અન-
ન્ત લોકની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ, અથ-વળી, પ્રતિષ્ઠાં-
આ જગત્તે આધારરૂપ છે, વિદ્ધિ-જાણ, ત્વં-તું, એતત્-આ
અગ્નિને, નિહિતમ્-મૂકેલો, ગુહાયામ્-વિદ્વાનની યુદ્ધિરૂપ ગુહામાં.

અર્થ—યમરાજ—“હે નચિકેતા, સ્વર્ગના સાધન
રૂપ જે અગ્નિ છે તેને હું જાણું છું માટે જે અગ્નિ
વિષે તે પૂછ્યું છે (માગણી કરી છે.) તે હું તને

કહું છું. તે અગ્નિ અનન્ત લોકમાં જવાના સાધનરૂપ છે. જે આ સધળા વિશ્વને આધાર રૂપ છે. તે અગ્નિ વિદ્વાનોની બુદ્ધિમાં રહેલો છે. એમ જાણી લે.”૧૪

**લોકાદિમગ્નિન્તમુવાચતસ્મૈયા ઇષ્ટકાયાવતીર્વાયથાવાસ
ચાપિતત્પ્રત્યવદચથોક્તમથાસ્યમૃત્યુઃપુનરૈવાહતુષ્ટઃ ૧૫**

અર્થ—લોકાદિમ્—આખા વિશ્વનું મૂળ કારણ, અગ્નિમ્—અગ્નિને, તં—તેને. ઉવાચ—કહું તસ્મૈ—તે નચિકેતાને, યાઃ—જે, ઇષ્ટકા—(છષ્ટિઓ, યાવતી—જેટલી) સંખ્યા વા—અથવા, યથા—જે રીતે, (ચીયતે—મૂકવામાં આવે છે.) સઃ—તેનચિકેતા ચ—અપિ—તથા પણ, તત્—પ્રતિ તેની પ્રત્યે, અવદત્—બોલ્યો, ચથોક્તમ્—જેમ યમરાજે કહ્યું તે પ્રમાણે અથવા ત્યાર પછી, અસ્ય—તે નચિકેતા પ્રત્યે, મૃત્યુઃ—યમરાજ, પુનઃ—ફરીથી, એવ—જ, આહ—કહું તુષ્ટઃ—પ્રસન્ન થઈને.

અર્થ—પછી લોકના મૂળ કારણરૂપ અગ્નિ વિષે છષ્ટિકા, તેમની સંખ્યા તથા અગ્નિની સધળી ક્રિયાઓ સમજાવી, કેઃ—જે પ્રમાણે વર્ણન કરાયું છે. તેજ પ્રમાણે તે યમરાજ આગળ બોલી ગયો, પછી સંતોષ પામેલા યમરાજ બોલ્યા. તમબ્રવીત્પ્રીયમાણોમહાત્માવરન્તવેહાદ્યદદામિભૂયઃત-
વૈવનામ્નાભવિતાઽયમગ્નિઃસૃઙ્ખાશ્ચેમામને કરૂપાઙ્ગહાણ

અન્વય—તં-તે નચિકેતાને, અબ્રવીત્-કહ્યું, પ્રીય-
માણ-ખુશી થએલો, મહાત્મા-હિદાર ચિત્તવાળો, વરં-
વરદાન, તવ-તને, હૃદ-આથી (પ્રીતિથી) અય-આળે,
હમણાં દદામિ-આપું છું, મૂયઃ-ફરીથી, તવ-તારા, એવ
જ, નામ્ના-નામથી ભવિતા-થશે, અયમ્-આ, અગ્નિઃ-
અગ્નિ, સૃકાં-અવાજ કરતી રત્ન માળાને ચ-તથા,
હમાં-આ, અનેકરૂપાં-અનેક સ્વરૂપવાળી, ગૃહાણ-લે.

અર્થ—ખુશી થએલા યમરાજ—“હવે હું તને
ખીજું વરદાન આપું છું, તે ચયન નામનો અગ્નિ
નચિકેતા નામથી ઓળખાશે, વળી બહુ તેજવાળી
અવાજ કરતી રત્નમાળ તું લ.”

ત્રિણાચિકેતસ્ત્રિભિરેત્યસન્ધિકર્મકૃત્તરતિજન્મમૃત્યુ
બ્રહ્મજઙ્ગન્દેવમીડયં વિદિત્વાનિચાય્યેમાંશાન્તિમત્યન્ત-

મેતિ ।૧૭।

અન્વય—ત્રિણાચિકેતઃ-જ્ઞાન, અધ્યયન, ને અનુ-
ષ્ઠાન, રૂપ નચિકેત નામે સંપાદન કરેલા અગ્નિવાળો,
ત્રિભિઃ-(માતા, પિતા, આચાર્ય,) (વેદ, સ્મૃતિ, અને
શિષ્ય) (પ્રત્યક્ષ, અનુમાન. અને આગમ) એમ
ત્રણ વસ્તુઓ. એત્ય-પામીને સધિમ્-ગુરુ શિષ્યના સંબં-
ધને, ત્રિકર્મકૃત્-(ધન્ય, અધ્યયન, ને દાન) ત્રણ કર્મ

કરનાર, તરતિ-તરી જાય છે, જન્મ મૃત્યુ-જન્મ મરણુને (મોક્ષ પામે છે.) બ્રહ્મજ્ઞમ્-(બ્રહ્મ-હિરણ્યગર્ભ જ-જન્મેહું, ય-જાણનાર) સર્વને જાણનાર દેવ-પ્રકાશરૂપ, દેવ્યમ્-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય અગ્નિને, વિદિત્વા જાણીને નિવાર્ય-આત્મભાવથી ધ્યાન કરીને, इमां-આ પ્રત્યક્ષ, શાન્તિમ્-વિરાટ રૂપને અત્યન્તમ્-નિયમ વડે, एति પામે છે.

અર્થ—માતા, પિતા, અને ગુરૂની આશાથી, યજ્ઞ, વેદાધ્યયન, અને દાન કર્યા પછી જે કોઈ નચિ-કેતા નામના અગ્નિનું ત્રણ વાર યજન કરે છે તે જન્મ મરણથી મુક્ત થાય છે (મોક્ષે જાય છે.) જે કોઈ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, દેવરૂપ, આ પવિત્ર અગ્નિની સ્તુતિ કરે છે. તથા સમજણ સાથે સારી રીતે વિચારે છે, તે પરમ શાન્તિ પામે છે.

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वायएवंविद्वांश्चिनुतेनाचिकेतम् । समृत्युपाशान्पुरतःप्रणोद्यशोकातिगोमोदते
स्वर्गलोके । १८ ।

અન્વય—ત્રિણાચિકેતઃ—ત્રણ વાર પ્રાપ્ત કરેલા અગ્નિવાળો, ત્રયં-છટ્ટિના ત્રણ પ્રકારને જાણનાર, एतत्-આ પ્રમાણે, विदित्वा-જાણીને, यः-જે, एवं-એ

રીતે, વિદ્વાન-વિરાટ રૂપ અગ્નિને જાણનાર, ચિનુતે ધ્યાન કરે છે. નાચિકેત-નાચિકેત નામે અગ્નિનું, સઃ તે, મૃત્યુપાશાન્-જન્મ મરણના બંધને, પુરતઃ-મરણ પામ્યા પહેલાં પ્રણોચ-દૂર કરીને, શોકાતિગઃ-માનસિક દુઃખ રહિત થાય છે. મોદતે-આનંદ કરે છે. સ્વર્ગલોકે સ્વર્ગલોકમાં.

અર્થ—છબટકા, સંખ્યા, અને પ્રકાર, એમ ત્રણ લક્ષણવાળા આત્મરૂપ અગ્નિને ઓળખીને પછી, નાચિકેત અગ્નિના યજ્ઞનું માત્ર ધ્યાન કરે છે (સમાપ્તિ કરે છે) તે મરણ પામ્યા પહેલાં જન્મ મરણ અપાવનાર વાસના-બંધને છોડીને આત્મારૂપ બનીને મહાન્ સ્વર્ગમાં પરમશોક રહિત સુખ પામે છે.

एष तेऽग्निर्नचिकेतःस्वर्ग्योयमवृणीथाद्वितीयेनवरेण ।
एतमग्निंतवैवप्रवक्ष्यन्तिजनासस्त्वृतीयंवरन्नचिकेतो-
वृणीष्व । १९ ।

અનુવચ—અષઃ-આ, તે-તને, અગ્નિઃ-અગ્નિઃ સ્વર્ગ્ય સ્વર્ગ અપાવનાર, યમ્-જે અગ્નિરૂપ વરદાનને, અવૃણીથાઃ તેં માગણી કરી, દ્વિતીયેન-બીજા, વરેણ-વરદાનથી, એતં-આ અગ્નિમ્-અગ્નિને, એવ-તારા (નાચિકેત) ત્વ જ. પ્રવક્ષ્યન્તિ-કહેશે, જનાસ-લોકા, તૃતીયં-ત્રિજન, વરં વરદાન, નચિકેત-હે, નાચિકેતા, વૃણીષ્વ-માગી લે,

અર્થ—યમરાજ—“હે નચિકેતા, ખીજન વરદાનથી તેં જે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનાર અગ્નિની માગણી કરી હતી, તે અગ્નિને પુરૂષો નચિકેતા એવા તારા નામથી ઝાળખશે, હવે તું ત્રિજીવ વરદાન માગી લે.”

આત્મજ્ઞાનની માગણી.

येयम्प्रेतेविचिकित्सामनुष्येऽस्तीत्ये केनायमस्तीतिचै-
केएतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहंवराणामेषवरस्तृतीयः॥२०॥

અન્યથ—યા-જે, ઇયમ્-આ, પ્રેતે-મરણ પામ્યા પછી, વિચિકિત્સા-સંશય, મનુષ્યે-માણસોને, અસ્તિ-છે (આત્માને દેહ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ? તે) इति-એમ, એકે-એક પક્ષના વેદાન્તી લોકો, ન-નહિ અયમ્-આ આસ્મા અસ્તિ-છે, इति-એમ, ચ-તથા, એકે-ખીજ પક્ષના [નાસ્તિકો] एतत्-આ (સંદેહ), विद्याम्-આત્મતત્ત્વ, अनुशिष्ट-ત્રિજીવ વરદાન માગવાની રજા માગી છે જેને, त्वया-તમારાથી, अहम्-હું वरा-ણામ્-વરદાનમાંથી एष-આ वर-વરદાન तृतीयः ત્રિજીવ છે.

અર્થ—નચિકેતા—“એવી શંકા થાય છે, કે કેટલાક (વેદાન્તીઓ) કહે છે તેમ મરણ પછી આત્મા રહે છે કે (નાસ્તિકો) ખીજ પક્ષના લોકો કહે છે તેમ આત્મા

રહેતો નથી ? આપની આજ્ઞા મળવાથી આ શંકાનું
નિવારણ કરો, એવી મારી ત્રિજ્ઞ વરદાનની માગણી છે”
દેવૈરત્રાપિવિચિકિત્સિતંપુરાનહિસુવિજ્ઞેયમણુરેષધર્મઃ।
અન્યંવરંનચિકેતોવૃળીષ્વમામોપરોત્સીરતિમાસૃજૈનમ્॥

અન્ય—દેવૈ—દેવોએ, અવ—આ આત્મતત્વ વિષે,
 અપિ—પણ, વિચિકિત્સિતમ્—શંકા કરી હતી. પુરા—પહેલાં,
 ન—નહિ, હિ—કારણ કે, સુવિજ્ઞેયમ્—સરળતાથી ઓળખાય
 એવું, અણુ—સૂક્ષ્મ, ણ્—આ, ધર્મઃ—આત્મા અન્યં—બીજું
 વરં—વરદાન, નચિકેતો—હે નચિકેતા, વૃળીષ્વ—માગીલે, મામ્—
 મને, મા—ન ઉપરોત્સીઃ—આગ્રહ કરીશ, મા—મને અતિસુજ—મુક્ત
 કર, એનમ્—આ આત્મ જ્ઞાન મેળવવા ૩૫ વરદાનમાંથી. ૦

અર્થ—યમરાજ—“ દેવોએ પહેલાં મને આ પ્રશ્ન
 પૂછ્યો હતો, પણ આત્મતત્વ ધણું સૂક્ષ્મ હોવાથી સમજ
 શકાય એવું નથી. કોઈ બીજું વરદાન માગી લે, હે
 નચિકેતા ! આ વરદાન આપવા મને ખૂબ આગ્રહ કર
 નહિ આ વરદાનમાંથી મને છૂટો કર.

દેવૈરત્રાપિવિચિકિત્સિતંકિલત્વંચમૃત્યોયન્નસુવિજ્ઞેય
માત્થ । વક્તાચાસ્યત્વાદગ્ન્યોનલ્ભ્યોનાન્યોવસ્તુલ્ય
એતસ્ય કશ્ચિત્ ॥૨૨॥

અન્યથા—દેવે-દેવોએ, અત્ર-આ આત્મજ્ઞાન વિષે અપિ
-પણ, વિચિકિત્સિતમ્-શંકા કરી હતી, કિલ-ખરેખર,
ત્વં-તમે, ચ-અને, મૃત્યો-હે યમ, યત્-કારણે ન-નહિ
સુવિદ્યેયં-સહેલાઈથી જાણી શકાય તેવું આત્મ-કહે છે. વક્તા
-ઉપદેશ કરનાર, ચ-તથા, અસ્ય આ આત્મતત્ત્વનો,
ત્વાદૃક્-તારા જેવો, અન્ય-બીજો કોઈ ન-નહિ, લભ્ય-
મેળવી શકાય તેમ છે, ન-નહિ અન્ય:-બીજું વર-વરદાન
તુલ્ય:-બરાબર, એતસ્ય-આ વરદાનની, કશ્ચિત્-કોઈ પણ.

અર્થ—નચિકેતા—“ મેં સાંભળ્યું છે કે દેવોને
પણ સંશય થયો હતો, એ મેં સાંભળ્યું છે અને હે
જ્યમરાજ ! આપ પણ કહો છે કે એ બરાબર (યથાર્થ)
સમજાય તેવું નથી છતાં પણ આપના જેવો મને
બીજો ઉપદેશક મળી શકે તેમ નથી. ને આ વરદાન
જેવું બીજું કોઈ વરદાન પણ નથી. ”

શતાયુષઃપુત્રપૌત્રાનૃત્વનીષ્વબહૂન્પશૂનહસ્તિહિરણ્યમ
શ્વાન્ । भूमेर्महदायतनं वृणीष्वस्वयश्च जीवशरदोयावदि

च्छसि । ૨૩ ।

અન્યથા—શતાયુષઃ—સો વર્ષના આયુષ્ય વાળા પુત્ર
પૌત્રાન્-દીકરા તેમજ દીકરાના દીકરાઓને, વૃત્તીષ્વ માગી
લે, બહૂન્-ધણાં, પશૂન્-પશુઓ. હસ્તિ હિરણ્યમ્ હાથી તથા

સોનું, અશ્વાન્-ધોડાઓ, મૂમે:-પૃથ્વીના, મહત્-મોટા, આયતન-મંડળને વૃણીષ્વ-માગી લે, સ્વયં તું પોતે, ચ-અને જીવ-જીવતો રહે, શરદ:-વરપો, યાવત્-જ્યાં સુધી, ઇચ્છસિ-તારી ઇચ્છા હોય.

અર્થ—યમરાજ—“ સો વર્ષના આયુષવાળા પુત્ર પૌત્ર માગ, ધણાં પશુ, હાથી, સોનું ધોડા, બહુ વિસ્તારવાળા પૃથ્વી, એમાંથી તારી ઇચ્છામાં આવે તે માગી લે, ને ઇચ્છામાં આવે એટલાં વર્ષ જીવવાનું વરદાન માગી લે.”

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकाञ्च ।
महाभूमौ न चिकेतस्त्वमेधिकामानान्त्वा कामभाजं करोमि

અન્વય—એતત્-આ તુલ્ય-જેવું, યદિ-જો મન્યસે માનતો હોય, વરં-વરદાન, વૃણીષ્વ-માગી લે, વિત્તં રત્ન વગેરે પૈસો, ચિરજીવિકાં-ધણો વખત ચાલે એવો ધંધો, ચ-અને, મહાભૂમૌ-ધણીજ જમીન ઉપર, નચિકેત-હે નચિકેતા ! ત્વં-તું અધિ-રાજ્ય ભોગવ, કામાનાં ધારેલી વસ્તુ-ઓમાંથી ત્વા-તને, કામભાજં-ધારેલું ભોગવનાર, કરોમિ-કરું છું.

અર્થ—યમરાજ—“અથવા આ વરદાન જેવું જ ખીજું કોઈ વરદાન તારા જાણવામાં હોય, તો માગી લે, પૈસો તેમજ લાંબુ આયુષ્ય માગી લે, હે નચિકેતા તું વિશાળ

પૃથ્વી ઉપર રાજપણું ભોગવ, તે તારી ઇચ્છા હોય તો તારી ધારેલી સર્વ વસ્તુ ભોગવનાર તને બનાવું.

येयेकामादुर्लभामर्त्यलोकेसर्वान्कामाः॥छन्दतःप्रार्थ-
यस्वइमारामाःसरथाःसतूर्यान्हीदृशालम्भनीयामनु-
ष्यैः।आभिर्मत्प्रत्ताभिःपरिचारयस्वनचिकेतोमरणंमानु
प्राक्षीः । २५।

અન્યથ-યે-જે, યે-જે, કામાઃ-કામનાઓ, દુર્લભા મેળવવી દુર્લભ છે, મર્ત્યલોકે, આ લોકમાં, સર્વાન્ કામાન્-તે બધી કામનાઓને, છંદતઃ-સ્વેચ્છાથી, પ્રાર્થ-યસ્વ-માગી લે, ઇમા-આ, રામા-રમણીયો, સરથા-રથ સાથે, સતૂર્યાઃ-વાજ્ર સાથે, ન-નહિ, હિ-જર, હિદૃશા આવી, લંભનીયાઃ-મેળવવા યોગ્ય, મનુષ્યૈ-માણસથી, આમિ-આથી, મત્પ્રત્તામિ મેં આપેલી, પરિચારયત્વ-તે-મની પાસેથી ચાકરી લે, નચિકેતોઃ-હે નચિકેતા, મરણ-મોત વિષે, મા-નહિ, અનુપ્રાક્ષીઃ-પૂછીશ.

અર્થ—યમરાજ—“હે નચિકેતા ! જે જે કામનાઓ મળવી આ મૃત્યુ લોકમાં દુર્લભ છે, તે સર્વ કામનાઓની તારી મરજી પ્રમાણે માગણી કર. રથ, વાજ્ર સાથે સ્વર્ગીય સુંદરીઓની ઇચ્છા કર. કારણ તે સ્વર્ગની

મુંદરીઓ મૃત્યુ લોકમાં નથી. તે સર્વને તારી સેવામાં
રાખ. એ બધું હું તને આપીશ, પણ મરણ પછીની
અવસ્થાનો પ્રશ્ન પૂછીશ માં.

**શ્વોભાવામર્ત્યસ્યયદન્તકૈતત્સર્વેન્દ્રિયાણાઞ્જરયન્તિતેજઃ
અપિસર્વઞ્જીવિતમલ્પમેવતવૈવવાહાસ્તવનૃત્યગીતે ।૨૬।**

અન્યથ—શ્વો ભાવાઃ—થોડો વખતજ રહેનારા(આવતી
કાલ સુધી રહેનારા) મર્ત્યસ્ય—મરણ ધર્મવાળા માણસના,
યત્-જે, અન્તક-હે યમરાજ ! એતત્ આ, સર્વેન્દ્રિયાણામ્—
સર્વ ઇન્દ્રિઓને, જરયન્તિ—નાશ કરે છે, તેજઃ—તેજનો અપિ
વળી, સર્વ—સધળું. જીવિતં જીવન, અલ્પં—થોડોવખત રહે-
નારા છે, એવ-જ તવ તારાં, એવ-જ, વાહા—રથ વગેરે,
તવ—તારાં નૃત્યગીતે નાચ ગાયન વગેરે (રહેવા દો.)

અર્થ—નચિકેતા—“આ સર્વ ભોગોતો માત્ર આવતી
કાલે (થોડા સમયમાં) નાશ થવાના છે, હે યમરાજ
ઇન્દ્રિયોનું સર્વ તેજ નાશ પામે છે. વળી વસ્તુ માત્ર
નાશવંત છે, માટે એ વાહન નૃત્ય ગીત વગેરેની કૃપાખસ કરો.”

**નવિત્તેનતર્પણીયોમનુષ્યોલપ્સ્યામહેવિત્તમદ્રાક્ષમચેત્ત્વા
જીવિષ્યામોયાવદીશિષ્યસિત્ત્વંવરસ્તુમેવરણીયઃસૅવા॥**

અન્યથ—ન-નહિ, વિત્તેન—પૈસા વડે; તર્પણીય તૃપ્ત
કરવા યોગ્ય છે, મનુષ્ય—માણસ, લપ્સ્યામહે મેળવીશું,

વિત્ત-પદસા, અદ્રાક્ષમ-દર્શન કરશુ, ચેત્-જો ત્વાં-તમારૂં, જીવિષ્યામ-અમે જીવીશું, યાવત્-જ્યાં સુધી, ફૈશિવ્યસિ- તમારી આજ્ઞા હશે ત્યાં સુધી, ત્વં-તું. વર-વરદાન, તુ- વળી, મે-મારે, વળીયઃ માગવા જેવા, સ-એવ-જ.

અર્થ—નચિકેતા—“ માણસને દ્રવ્ય એ ખરો સંતોષ આપનાર નથી, કારણ કે માણસને જીવાડવા જીવન પર્યંત ખપ જોટલું ધન આપ આપો છો, વળી આપનાં દર્શન થયાં છે, તો ધન મળવું દુર્લભ નથી જ્યાં સુધી તમે યમની પદ્મી ઉપર છો ત્યાં સુધી અમે જીવીશું, પણ આપનું યમ-પદ પણ શાશ્વત નથી તો અમે ચિરં- જીવી શી રીતે હોઈ શકીએ? માટે જો વરદાન આપવું હોય તો મારી ઇચ્છા પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનનું જ વરદાન આપો.”

અજીર્યતામમૃતાનામુપેત્યજીર્યન્મર્ત્યઃકથઃસ્થઃપ્રજાનન્ ।

અભિધ્યાયન્વર્ણરતિપ્રમોદાનતિદીર્ઘેજીવિતેકોરમેત ॥

અન્યથ—અજીર્યતાં-ધડપણથી રહિત, અમૃતાનામ્ દેવોની, ઉપેત્ય-પાસે જઈને, જીર્યન્-ઘરડો, મર્ત્ય માણસ કૃધઃસ્થ (કુ પૃથવી, અઘઃ નીચે. સ્થ રહેલો) નીચે પૃથ્વીપર રહેનાર માણસ, અભિધ્યાયન્-સુંદર ફળ (જીવનનું રહસ્ય) જાણવા છતાં. અભિધ્યાયન્-ધ્યાનમાં લે તો, વર્ણરતિ પ્રમોદાન્-ઝી સૌન્દર્ય તથા ક્રીડાથી

ઉત્પન્ન થતા સુખને, અતિદીર્ઘ-ધણે વખત રહેનારા
જીવિતે-જીવતા જીવે ક-કોણ રમેત-આસકિત રાખે ?

અર્થ—નચિકેતા—“ જરા-મરણ રહિત દેવો પાસે
આવીને, જરા તથા મરણ આપનારી પૃથ્વી ઉપર રહેતો
કયો મનુષ્ય [આત્મજ્ઞાનરૂપ] સુંદર ક્ષણ જાણવા છતાં,
નાશવંત સુખની માગણી કરે ? સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય. તેથી
થતો આનંદ એ સધળું નાશવંત છે. એમ જાણવા છતાં
કયો માણસ દીર્ઘાયુષ્યથી સંતોષ પામે ? ” ૨૮

યસ્મિન્નિદંવિચિકિત્સન્તિમૃત્યોયત્સામ્પરાયેમહતિબ્રૂહિ
નસ્તત્ત્યોઽયંવરોગૂઢમનુપ્રવિષ્ટોનાન્યન્તસ્માન્નચિકેતા-
વૃણીતે ।૨૯। *

અન્વય—યસ્મિન-જેમાં, નિદં-આ, વિચિકિત્સન્તિ
શંકા કરે છે, મૃત્યો-હે યમરાજા ! યત્-જે, સાંપરાયે-પર-
લોક સંબંધી, (આત્મ તત્ત્વ વિષે) મહતિ-મોટી (મોક્ષ)
બ્રૂહિ-ઉપદેશ કરો, નઃ-અમોને, તત્-તે (મોક્ષ વિષે) ય.
જે, અયં-આ, વરઃ-વરદાન, ગૂઢમ્-ગુપ્તપણાને. અનુપ્રવિષ્ટ
પામેલ છે, ન-નહિ, અન્યત્-પ્રીત્તું તસ્માત્ તેટલા માટે,
નચિકેતા વૃણીતે-માગે છે.

અર્થ—નચિકેતા—“ પરલોક સંબંધે, આત્મા વિષે
અમોને જે શંકા છે કે આત્મા છે ? કે નથી ? એ

બાબતમાં હે યમરાજ ! તમે આત્મા જ્ઞાનરૂપી મોક્ષ વિષે કહો, જે વરદાન આપવું ધણું ગુપ્ત છે, તેજ વરદાન આપો, તે સિવાય બીજું કાંઈપણ નચિકેતા માગતો નથી. ”

દ્વિતીયવક્ત્રી.

શ્રેય તથા પ્રેયનો વિવેક.

અન્યચ્છેયોઽન્યદુતૈવપ્રેયસ્તેઽમેનાનાર્થેપુરુષઃસિનીતઃ
તયોઃશ્રેયઆદદાનસ્યસાધુભવતિહીયતેઽર્થાઘઉપ્રેયો
ઘૃણીતે ।૧।

અન્ય—અન્યત્ જૂદો, પ્રેય—મોક્ષના કારણરૂપ વિદ્યા, અન્યત્—જૂદો, ઉત્—વળી, એવ—જ, પ્રેય—સુખનાં સાધન રૂપ કર્મ, તે—આ વિદ્યા તથા કર્મ, ઝમે—ગુને, નાનાર્થે જૂદાં જૂદાં ફળ વાળા હોવાથી, પુરુષ—માણસને, સિનીત—પોતામાં આસક્તિ રૂપ બંધન કરે છે. તયોઃ—તે બેમાંથી, શ્રેયઃ—મોક્ષ અપાવનાર વિદ્યાને, આદદાનસ્ય—સ્વીકારનારને સાધુ—ઉત્તમ ફળ, ભવતિ—થાય છે, હીયતે—જૂદો પડે છે, અર્થાત્—મોક્ષ રૂપ લક્ષ્યમાંથી ચી—જે (અવિવેક) ઝ—પણ, પ્રેયઃ—આ લોકમાં સુખનાં સાધન રૂપ કર્મને ઘૃણીતે ગૃહણ કરે છે.

અર્થ—યમરાજ—“ શ્રેય તથા પ્રેય નામે જીવનના બે હેતુ છે, તેમાંથી શ્રેય એટલે મોક્ષની ઇચ્છાથી જે જે

કર્મ કરવામાં આવે છે તે સુખરૂપ નિવડે છે. ને પ્રેય એટલે વિષય સુખની ઇચ્છાથી જે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે પરિણામે જન્મમરણરૂપી દુઃખથી મુક્ત કરી શકતાં નથી. આમ પ્રેય કર્મ કરનાર સર્વ પુરૂષાર્થના ફળથી રહિત થઇ જાય છે. (મેં કાંઇ ન કર્યું એમ મરણ સમયે પસ્તાય છે.)

શ્રેયશ્ચપ્રેયશ્ચમનુષ્યમેતસ્તાંસમ્પરીત્યવિવિનક્તિધીરઃશ્રેયોહિધીરોઽભિપ્રેયસોઽવૃણીતેપ્રેયોમન્દોયોગક્ષેમાદ્વૃણીતે

અન્વય—શ્રેય—પ્રત્નવિદ્યા, ચ—તથા પ્રેયઃ—કર્મ ચ તથા, મનુષ્ય—પુરૂષને, એતઃ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે, તૌ—તે બંનેનું, સંપરીત્ય—કર્તવ્યપણે નિશ્ચય કરીને, વિવિનક્તિ વિવેક કરે છે કે (અનાયાસે સાધી શકાય એવી વિદ્યા, શ્રેય છે, અને બહુ મહેનતે સાધી શકાય તથા થોડાજ ફળવાળું કર્મ, પ્રેય છે.) ધીરઃ—અધિકારી માણસ, શ્રેયઃ પ્રત્નવિદ્યાને હિ—કારણ કે, ધીરઃ—બુદ્ધિવાળો માણસ, અભિ પ્રેય—કર્મ કરતાં ઉંચા દરજ્જાનું વૃણીતે—સ્વીકારે છે. પ્રેય કર્મ વિદ્યાને, મંદ—અદ્ય બુદ્ધિવાળો, યોગક્ષેમાત્ (નહિ મળેલી ચીજ મેળવવી તે યોગ, અને મેળવેલી ચીજનું રક્ષણ તે ક્ષેમ) યોગ ક્ષેમને માટે વૃણીતે સ્વીકારે છે,

અર્થ—યમરાજ—“ માણસ માત્ર શ્રેય માટે અથવા પ્રેય માટે, અથવા બેમાંથી એક માટે પ્રયત્ન કરે છે. વિવેકી પુરૂષો આ વાત બરાબર જાણે છે; ને અધિકારીઓ પ્રેય કરતાં શ્રેયને ઉત્તમ માની સેવે છે. જ્યારે મંદ બુદ્ધિવાળા યોગ ક્ષેમરૂપી પ્રેય કર્મોને પસંદ કરે છે.

સત્ત્વપ્રિયાન્પ્રિયરૂપાઃશ્ચકામાન્પ્રિધ્યાયન્નચિકેતોઽ-
ત્યસ્ત્રાક્ષીઃનૈતાઃસૃઙ્ખાંવિત્તમયીમવાપ્તોયસ્યામ્મજ્જન્તિ
બહવોમનુષ્યાઃ ।૩।

સ-તે (મોક્ષની ઇચ્છાવાળો) ત્વં-તું, પ્રિયાન્-પુત્ર વગેરે પ્રિય વસ્તુને. પ્રિય રૂપાન્-પ્રિય વિષયોને, ચ-તથા, કામાન્-કામનાઓને, અભિધ્યાયન્-(નાશવંત) માનીને, નચિકેતઃ-હે નચિકેતા ! અત્યગ્રાક્ષી-તેં ત્યાગ કર્યો, ન-નહિ, એતાં-આ, સૃંકાં-મૂરખને પ્રિય સંસારને, વિત્તમયીં-બહુ ધનવાળા, અવાપ્તઃ-પામ્યો, યસ્યાં-જેમાં (જે સંસારમાં) મજ્જન્તિ-ડુબી જાય છે; બહવઃ-ધણા, મનુષ્યા-માણસો.

અર્થ—યમરાજ—“ હે નચિકેતા ! શ્રેય માર્ગને પસંદ કરનારા તેં પુત્ર વગેરે તેમજ સ્વર્ગની અપ્સરાઓ વગેરે પ્રિય વસ્તુઓને નાશવંત માનીને, ત્યાગ કર્યો છે. આ લક્ષ્મીથી પૂર્ણ સંસાર કે જેમાં ધણા માણસો ડૂબી જાય છે, તેની તેં ઇચ્છા રાખી નથી.”

વિદ્યા તેમજ અવિદ્યાનું કૃષ્ણ.

દૂરમેતેવિપરીતેવિષૂચીઅવિદ્યાયાચવિદ્યેતિજ્ઞાતા વિદ્યા
ભીષ્મિનન્નચિકેતસંમન્યેનત્વાકામાબહવોલોલુપન્તઃ ।૪

અન્વય—દૂરં-જૂદાં છે, એતે-આ બન્ને, વિપરીતે
વિશક્ષણ, વિષૂચી-જૂદાં કૃષ્ણવાળાં, અવિદ્યા-કર્મ, યા-જે,
ચ-તથા, વિદ્યા-પ્રજ્ઞા વિદ્યા, इति-એમ, જ્ઞાતા-જાણી લીધું.
વિદ્યાભીષ્મિનમ્-જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા. નચિકેતસં-નચિકેતાને,
મન્યે-હું માનું છું. ન-નહિ, ત્વાં-તને, કામાઃ-ઇચ્છાઓ,
બહવઃ-ધણી, લોલુપન્તઃ-લાલચમાં નાંખ્યો.

અર્થ.—“વિદ્યા અને અવિદ્યા એ પહેલેથી જૂદાં
જૂદાં કૃષ્ણ આપનારી છે. હે નચિકેતા ! હું ધારું છું કે,
તું જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો છે, કારણકે ધણી કામનાઓથી
પણ તું લલચાયો નથી.”

ધૂમ્ર માર્ગે લઈ જનારી ગતિ.

અવિદ્યાયામન્તરેવર્તમાનાઃસ્વયન્ધીરાઃપણ્ડિતમ્મન્ય-
માનાઃ। દન્દ્રમ્યમાનાઃપરિચિન્તિમૂઢાઅન્ધેનૈવનીયમાના

યથાઽન્ધાઃ ।૫।

અન્વય—અવિદ્યાયામ્-અવિદ્યામાં, અન્તરે-મધ્યમાં
રચી પચી રહેલા, વર્તમાનાઃ-રહેલા, સ્વયં-પોતે, ધીરાઃ

શૌકિક જ્ઞાનવાળા, પण्डित मन्थमाना:-પોતાને આત્મજ્ઞાની માનનારા (પण्डा-આત્મજ્ઞાનવાળી શુદ્ધિ, તે જેને હોય તે પण्डित.) दन्धम्यमाना:-અનેક પ્રકારની વક્તવિ વાળા પરિચન્તિ-અહુ અનર્થને પામે છે. मूढा:-મૂરખાઓ અન્ધેન આંધળાથી, एव-જ, नीयमाना:-દોરવાએલા, यथा-જેમ, अन्धा:-આંધળાઓ. (આવોજ એક મન્ત્ર પ્રથમ મુંડકના દ્વિતીય ખંડમાં છે.)

અર્થ—જેઓ અવિદ્યામાં ભરપુર રચીપચી રહેલા છે, તે પોતાને પંડિત માને છે, એવા અદ્ભૂત ગતિને ઇચ્છનારા તે મૂરખાઓ જન્મ મરણરૂપી પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે, તે જેમ આંધળો આંધળાને દોરે તેમ તેઓ જન્મ મરણમાં ફસાય છે.

**नसाम्परायःप्रतिभातिबालम्प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेनमूढम्
अयंलोकोनास्तिपरइतिमानीपुनःपुनर्व्वशमापद्यतेमे।६**

ન-નહિ, साम्पराय:-પરલોકમાં જવાનો રસ્તો, प्रति भाति-દેખાય છે (સમજાય છે.) बालं-જ્ઞાન વિનાના બાળકને (જ્ઞાનમાં આગળ નહિ વધેલો) प्रमाद्यन्तं-આસક્તિથી ભૂલેલને, वित्तमोहेन मूढम्-પૈસાના મોહથી ખરું કર્તવ્ય ભૂલેલાને, अयं-આ, लोक:-સંસાર (છે.) नास्ति નથી. पर-પીજો (द्रश्य जगत्‌થી પર) इति-એમ, मानी

માનનારો પુનઃ પુનઃ—વારે વારે વશં—વશ્ચમાં કબ્બે, આપયતે
આવી પડે છે, મે—મારા.

અર્થ—યમરાજ—“પૈસાની આસક્તિથી મૂઢ બનેલા,
અને પ્રમાદથી જ્ઞાનમાં આગળ નહિ વધવાથી બાળકરૂપ
અવિવેકીને પરલોકનો માર્ગ જડતો નથી, તેઓ આ
લોકનેજ મુખ્ય વસ્તુ માને છે અને બીજું કશું નથી
એમ માનવાથી વારંવાર મારે કબ્બે આવી પડે છે.”

આત્મા એળખવો એ ઘણુંજ કઠિન
કામ છે.

શ્રવણાયાપિબહુભિર્યોનલભ્યઃશૃણ્વન્તોઽપિબહવોયન્ન
વિદ્યુઃ। આશ્ચર્યોવક્તાકુશલોઽસ્યલઘ્વાઽઽશ્ચર્યોજ્ઞાતાકુ-

શલાનુશિષ્ટઃ ।૭।

અન્વય—શ્રવણાય—સાંભળવાને, અપિ—પણ, બહુભિઃ
ધણા લોકથી, યઃ—જે, ન—નહિ, લભ્યઃ—મેળવી શકાય છે,
શૃણ્વન્તઃ—સાંભળવા છતાં, અપિ—પણ, બહવઃ—ધણાઓ, યત્
જેને, ન—નહિ, વિદ્યુઃ—જાણે છે, આશ્ચર્યઃ—અતિ દુર્લભ,
વક્તા—ઉપદેશ કરનાર, કુશલઃ—હુશિઆર, અસ્ય—આ આત્માનો
લઘ્વા જ્ઞાન દૃષ્ટિથી સમજનાર, આશ્ચર્યઃ—દુર્લભ, જ્ઞાતા
યથાર્થ જાણનાર કુશલાનુશિષ્ટઃ—હુશિઆર આચાર્યથી
ઉપદેશ કરાએલા.

(આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ખીજા અધ્યાયના ૨૯ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે. આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ વગેરે)

અર્થ—ધણા લોકો આ આત્મજ્ઞાન શ્રવણ કરતા નથી. (અથવા તેમના ભાગ્યમાં શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ મળતોજ નથી.) વળી ધણા ખરા આત્મા વિષે કયાઓ સાંભળે છે, પણ આત્માના યથાર્થ રૂપને જાણતા નથી. આત્મા વિષે કયા કરનાર અતિ દુર્લભ છે. વળી આત્માને જાણી તે પ્રમાણે વર્તનાર કોઇકજ હોય છે. વળી કોઇ આચાર્યે ઉપદેશ કર્યો હોય છતાં, તે આત્માના યથાર્થ સાક્ષાત્કારને કોઇક વિરલ મનુષ્યજ પામે છે.

આત્મા બુદ્ધિનો વિષય નથી.

નનરેણાવરેણપ્રોક્તૅષસુવિજ્ઞેયોબહુધાચિન્ત્યમાનઃ
અનન્યપ્રોક્તૅગતિરત્રનાસ્ત્યળીયાન્હ્યતર્ક્યમણુપ્રમાણાત્

અન્યથ—ન-નહિ, નરેણ-માણસથી, અવરેણ-આત્માના યથાર્થ જ્ઞાન રહિત પ્રોક્ત-ઉપદેશ કરાય છે, ઇષ આ આત્મા સુવિજ્ઞેયઃ-સારી રીતે ઓળખવા યોગ્ય છે, બહુધા-અનેક રીતે, ચિન્ત્યમાનઃ-ધારી લે છે, અનન્યપ્રોક્તૅ અદ્વૈત સ્વરૂપે જેનો ઉપદેશ થાય છે, ગતિઃ-ખીજો દેહ ધારણ કરવા રૂપ ગતિ, અત્ર-આ આત્મામાં, નાસ્તિ-રહેતી નથી. અળીયાન્-ઝીણામાં ઝીણો હિ-કારણ કે, અત્કર્ચ

વિચારથી જાણવા લાયક નથી, અણપ્રમાણાત્-તે ધણીજ
ઝીણો હોવાથી,

અર્થ—આત્મા જેવા તેવા માણસથી ઝોળખી
શકાતો નથી, કારણકે તેઓ આત્માનું ચિન્તન બહુ બહુ
પ્રકારે કરે છે. પણ જ્યારે અદ્વૈત ભાવ જાણનારા ગુરૂ
તરફથી આત્માનો ઉપદેશ થાય છે, ત્યારે કાષ્ઠપણ પ્રકા-
રની શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. કારણ કે આત્મા અતિ
ઝીણો હોવાથી તે વિચારનો વિષય બનતો નથી.

ગુરૂની જરૂર છે

नैषातर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ। या-
न्त्वमापः सत्यवृत्तिर्वतासित्वाद्दुर्जनोभूयान्नचिकेतः प्रष्टा

અન્યથ—ન-નહિ, એષા-આ, મતિ-બુદ્ધિ, તર્કેણ
કલ્પનાથી, આપનેયા પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રોક્તા-કહેવાએલી,
અન્યેન-નાસ્તિક ન હોય એવા આસ્તિક ગુરૂથી એવ-જ
સુજ્ઞાનાય-આત્મજ્ઞાન માટે, પ્રેષ્ટ હે પ્રિય ભાઈ ! ક્યાં જે
મતિને, ત્વં તું. આપઃ મેળવે છે, સત્ય વૃત્તિ સત્યથી ધીરજ
વાળો, વત દયાપાત્ર, અસિ તું છે, ત્વદ્વક્ તારા જેવો
ન:-અમને, ભૂયાત્-થાઓ, નચિકેતઃ હે નચિકેતા ! પ્રષ્ટા
પ્રશ્ન કરનાર શિષ્યરૂપે. ૯

અર્થ—“હે ભાઈ ! તેં જે પૂછ્યું, તે આત્મજ્ઞાન બુદ્ધિથી સમજાય તેમ નથી, પણ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂ સમજાવે ત્યારે તે સમજવાને સુલભ થઈ પડે છે. તું સત્ય (આત્માને) જાણવાની ઇચ્છાવાળો છે, તારા જેવો શિષ્ય કોઈકજા હોવો જોઈએ, (હે ભાઈ ! તારા જેવો અધિકારી શિષ્ય મળવો દુર્લભ છે.)

નચિકેતાના અધિકારીપણા વિષે.

જાનામ્યહં શેવધિરિત્યનિત્યં ન હ્યધ્રુવૈઃ પ્રાપ્યતે હિ ધ્રુવ-
ન્તત્ । તતોમયા ન ચિકેતશ્ચિતોઽગ્નિરનિત્યૈર્દ્રવ્યૈઃ પ્રાપ્તવાન

સ્મિનિત્યમ્ । ૧૦ ।

અન્યથ—જાનામિ હું જાણું છું, અહં હું, શેવધિ કર્મનાં ફળ રૂપ સુખ, इति એમ અનિત્ય નાશવંત ન નહિ હિ કારણ કે, ધ્રુવં નિત્ય, તત્ તે કર્મનું ફળ, તત્ તેથીજ, મયા મારાથી, નચિકેત હે નચિકેતા ! ચિત્ત મેળવ્યું છે, અગ્નિ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરવનાર અગ્નિ અનિત્યૈઃ નાશવન્ત દ્રવ્યૈ પશુ થઈ, પ્રાપ્તવાન્ મેળવેલું, (મેળવનાર) અસ્મિ હું, નિત્યમ્ કાયમનું,

અર્થ—યમરાજ—“હું જાણું છું કે સંસારિક સુખ અતિશય નાશવંત છે, કારણકે નાશવંત વસ્તુથી અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ થતી નથી, નિત્ય (આત્મસુખ)

અનિત્યથી (યજ્ઞયાગાદિ કર્મથી) મળતુંજ નથી, આમ જાણવા છતાં હે નચિકેતા ! મેં પશુ વગેરે નાશવંત પદાર્થોથી. ધણા કાળ સુધી ચાલુ રહે એવી યમની પદ્ધતિ મેળવી છે. (પણ હું મોક્ષપદ મેળવી શક્યો નથી.)”

**કામસ્યાપ્તિજ્ઞગતઃપ્રતિષ્ઠાંકૃતોરનન્ત્યમભયસ્યપારમ્ ।
સ્તોમંમહદુરુગાયમ્પ્રતિષ્ઠાન્દૃષ્ટ્વાધૃત્યાધીરોનચિકેતોઽ-
ત્યસ્રાક્ષીઃ ॥૧૧॥**

અન્યથા—કામનાની આસિમ્ પૂર્ણતા જગતઃ જગતના, પ્રતિષ્ઠાં આધારને, કૃતો ઉપાસનાનું અનન્ત્યમ્ અન્નત કૃણ, અમયસ્ય ભય રહિત પણાના, પારં અન્તને, સ્તોમં સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, મહત્ અભિમા વગેરે સિદ્ધિ-
ઓથી મોટું, ઉરુગાયં સર્વ શાસ્ત્ર જેનાં વખાણનાં ગીતો ગાય છે, પ્રતિષ્ઠાં આશ્રયરૂપ, દૃષ્ટ્વા જાણને, ધૃત્યા નિશ્ચ-
યપણાથી, ધીર બુદ્ધિ વાળા, નચિકેતઃ હે નચિકેતા ! અત્યસ્રાક્ષી તેં ત્યાગ કર્યો છે.

અર્થ—યમરાજ—“હે નચિકેતા ! જે કે તેં યજ્ઞનું કૃણ જેયું છે, જે બ્રહ્માના કાયમને માટે સ્થાનક રૂપ છે, જે (યજ્ઞ) કરવાથી સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે, અને જે (યજ્ઞ) જગતને આધાર રૂપ છે, જેથી (યજ્ઞથી) સર્વ પ્રકારના ભયનો અન્ત આવે છે, જે વખાણવા લાયક

છે, મોટું કામ છે, ને સર્વ શાસ્ત્ર તેનાં એક અવાજે વખાણનાં ગીતો ગાય છે, (ને જે આત્માની સ્થિતિ રૂપ છે) યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ યસ્ય વિષ્ણુ રૂપ છે. છતાં દઢતાથી હે નચિકેતા ! તેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે.

આત્મ સ્વરૂપનું વર્ણન

તન્દુર્દર્શગૂઢમનુપ્રવિષ્ટંગુહાહિતંગહરેષ્ટમ્પુરાણમ્ । અધ્યાત્મયોગાધિગમેનદેવંમત્વાધીરોહર્ષશોકૌજહાતિ । ૧૨ ।

અન્યથા—તમ્ તે આત્માને, દુર્દર્શમ્ ચિત્તની સ્થિરતા વિના નહિ જાણી શકાય તેવા, ગૂઢમ્ માયાથી ઢંકાએલા અનુપ્રવિષ્ટમ્ કાર્યરૂપ જગત્માં વ્યાપક, ગુહાહિતમ્ બુદ્ધિમાં રહેલ, ગહરેષ્ટમ્ રાગદ્વેષના સમૂહમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર પૂરાણમ્ સનાતન, અધ્યાત્મ યોગાધિ ગમેન નિદિધ્યાસથી મેળવી શકાય તેવું ધીરઃ બુદ્ધિવાળા લોકો. હર્ષ શોકૌ હર્ષ તેમજ શોકને જહાતિ ત્યાગ કરે છે,

અર્થ—યમરાજ—“તે આત્મા જોઈ શકાય તેવો નથી, જે સર્વ કાર્યરૂપ જગતમાં કારણ રૂપે છૂપાએલો છે. (જેમ બંગડીરૂપી કાર્યમાં સોનારૂપી કારણ છુપાઈ જાય છે તેમ) જે આત્માની હૃદયરૂપી ગુફામાં બુદ્ધિથી

પ્રતીતિ થાય છે, રાગદ્વેષરૂપ અનર્થને ગતિ આપવામાં કારણરૂપ તેજ છે.

જે આદિથી અન્ત સુધી અનન્તરૂપે સભર ભર્યો છે. તે જે આત્માની સમાધિમાં પ્રાપ્તિ કરીને ધીરપુરૂષો હર્ષ તથા શોકને ત્યાગી દેછે.

સાર—આત્મજ્ઞાન થયા પછી બહારના વિષયો હર્ષ કે શોક પેદા કરી શક્તા નથી કારણકે આત્મજ્ઞાની બાહ્ય છે કે એમ થવું તે આત્મ ધર્મ છે. આવા વિચારથી મમત્વભાવ છૂટી જવાથી દુઃખ સુખનાં કારણ થતા નથી.

આનન્દ પ્રાપ્તિનું સાધન (આત્મજ્ઞાન)

एतच्छ्रुत्वासम्परिगृह्यमर्त्यःप्रवृह्यधर्म्यमणुमेतमाप्य । स
मोदतेमोदनीयंहिलब्ध्वाविवृतःसन्नचिकेतसंमन्ये॥

અન્યથ—એતત્ આ આત્મ તત્વને, શ્રુત્વા સાંભળીને સંપરિગૃહ્ય મનન કરીને મર્ત્યઃ માણુસ પ્રવૃહ્ય તે સાથે એકાકાર થઇને (નિદિધ્યાસ કરીને) ધર્મ્ય ધર્મરૂપ, અણુ સૂક્ષ્મ, એતમ્ આ આત્માને, આપ્ય પ્રાપ્ત કરીને, સ તે મોદતે આનંદ પામે છે, મોદનીયં આનંદ આપવા યોગ્ય, હિ કારણુ કે, લબ્ધ્વા મેળવીને. વિવૃતં ખુલ્લું (અટકાવ રહિત) સન્ન ધર, નચિકેતસં તું (નચિકેતા) ને, મન્યે માનું છું.

અર્થ—યમરાજ—“જે માણસ આ આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસ કરીને ધર્મ સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ આત્માનો અપરોક્ષ લાભ મેળવે છે, તે પરમ આનંદ રૂપ આત્મરૂપ પામીને જીવન સાર્થક કરે છે, હે નચિકેતા ! તું આ બ્રહ્માત્મક ધરમાં કાષ્ઠપણુ રોકાણુ સિવાય પ્રવેશ કરવાને લાયક છું, એમ માનું છું.”

અન્યત્રધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માત્કૃતાકૃતાત્ ।

અન્યત્રભૂતાચ્ચમવ્યાચ્ચયત્તત્પશ્યસિતદ્વદ ॥૧૪॥

અ-વય—અન્યત્ર બીજું, ધર્માત્ ધર્મથી, અન્યત્ર જૂઠું અધર્માત્ અધર્મથી, અન્યત્ર જૂઠું, અસ્માત્ કૃતા કૃતાત્ આ કારણુ તથા કાર્યથી, અન્યત્ર જૂઠું, ભૂતાત્ પંચ મહા-ભૂતથી, ચ અને મવ્યાત્ ચનાર વસ્તુઓથી, ચ અને, ચત્ જે તત્ તે આત્માને, પશ્યસિ તું જોઈ રહ્યો છે, તત્ તે, આત્મતત્ત્વ, વદ (મને) કહેા.

અર્થ—નચિકેતા—“ધર્મ અધર્મ, કારણુ કાર્ય, ભૂત ભવિષ્ય, થી જૂઠું જે આત્મતત્ત્વ આપ જોઈ રહ્યા છો, તે મને કહેા.”

બ્રહ્મજ્ઞાન માટે સાધન.

સર્વેવેદાયત્પદમામનન્તિતપાઃસિસર્વાણિચયદ્વદન્તિ ।
યદિચ્છન્તોબ્રહ્મચર્યશ્ચરન્તિતત્તેપદઃસંગ્રહેણબ્રવીમ્યો-
મિત્યેતત્ ॥૧૫॥

અ-વય—સર્વે બધા, વેદાઃ વેદો, ચત્ જો, પદમ્ પદને
 ધામનન્તિ પ્રતિપાદન કરે છે, તર્ણસિ તપ, દાન, યજ્ઞ
 વગેરે કર્મ, સર્વાણિ સધળાં ચ અને, ચત્ જો પદને, વદન્તિ
 (ચિત્ત શુદ્ધ કરવા જરૂરનાં છે એવું) કહે છે, ચત્ જો,
 પદને, ઇચ્છન્તઃ ઇચ્છનારાઓ, બ્રહ્મર્ચયમ્ બ્રહ્મચર્ય કરન્તિ
 પાળે છે, તત્ પદમ્ તે પદ, તે તને, સંગ્રહેણ ટુંકામાં,
 બ્રવીમિ કહું છું. ઓમ્ इति એમ, એતત્ આ પદ.

અર્થ—યમરાજ—“જો શબ્દને સર્વેવેદ પ્રતિપાદન
 કરે છે, સર્વ કર્મો ચિત્તશુદ્ધ કરીને જો પદ પમાડે છે,
 જો બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો બ્રહ્મચર્ય પાળે
 છે, તે પરબ્રહ્મનું નામ (શબ્દથી) હું તને ટુંકામાં કહું છું.
 આ શબ્દ ઓમ્ છે. (ईश्वरप्रणिधान वाचकः ॐ शब्दः)
 જગતના નિર્ગુણ નિયન્તા બ્રહ્મને ઓમ્ શબ્દે કરી ઓળ-
 ખાવાય છે.

ૐ ની ઉપાસનાનું ફળ.

एतद्धृद्देवाक्षरम्ब्रह्मएतद्धृद्देवाक्षरम्परम् ।

एतद्धृद्देवाक्षरंज्ञात्वायोयदिच्छतितस्यतत् ॥१६॥

અ-વય—એતત્-આ, હિ નક્કી, એવ-જ, અક્ષરં નાશ-
 રહિત અક્ષર, બ્રહ્મ, બ્રહ્મ એતત્ આ, હિ નક્કી, એવ જ
 અક્ષરં નાશ રહિત, પરં પર બ્રહ્મ, એતત્ આ, હિ નક્કી,

એ જ, અક્ષરં નાશ રહિત, જ્ઞાત્વા જાણીને યઃ જે, યત્ જે કાંઈ વસ્તુ, ઇચ્છતિ, ઇચ્છે છે, તસ્ય તે ઉપાસના કરનારને, તત્ તે બ્રહ્મ.

અર્થ—યમરાજ—“અક્ષર બ્રહ્મ, તથા અક્ષર પરબ્રહ્મ, તે આ શબ્દજ છે, અક્ષરને બરાબર સમજીને જે જે કામના કરવામાં આવે તે ઉપાસના કરનારને મળે છે.

• એતદાલમ્બનશ્રેષ્ઠમેતદાલમ્બનમ્પરમ્ ।

એતદાલમ્બનંજ્ઞાત્વાબ્રહ્મલોકેમહીયતે ॥૧૭॥

• અન્વય—એતત્ આ આલમ્બનં આશ્રય શ્રેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, એતત્ આ, આલમ્બનં આશ્રય પરં ઉત્તમ, એતત્ આ, આલમ્બનં આશ્રયને, જ્ઞાત્વા જાણીને બ્રહ્મલોકે બ્રહ્મ લોકમાં, મહીયતે મુક્ત થાય છે.

અર્થ—આ બ્રહ્મનો આશ્રય, ઉત્તમ તેમજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, એ જેવા પ્રકારે સમજીને ઉપાસના કરે તેવા લોકને પામે છે. (નિર્ગુણ બ્રહ્મ સમજી ઉપાસે, તો મોક્ષ પામે છે.)

નજાયતેન્નિયતેવાવિપશ્ચિન્નાયંકુતશ્ચિન્નવભૂવકશ્ચિત્ ।

• અજોનિત્યઃશાશ્વતોઽયમ્પુરાણોનહન્યતે હન્યમાનેશરીરે

અન્વય—ન જાયતે જન્મ પામતો નથી, નિયતે મરે

છે, વા અથવા, વિપશ્ચિત્ ચેતન્ય, ન નહિ, અયં આ આત્મા, કુતશ્ચિત્ કોઇ પણ કારણથી, ન વમૂવ ઉત્પન્ન થતો નથી, કશ્ચિત્ કોઇ પણ અજ જન્મ વિનાનો નિત્ય કાયમનો, શાશ્વત ક્ષયથી રહિત, અયં આ આત્મા, પુરાણઃ ધણા જૂના કાળનો, ન નહિ, હન્યતે હણાય છે, હન્યમાને હણાઇ જવા છતાં, શરીર શરીરથી.

અર્થ—આ આત્મા જન્મતો કે મરતો નથી, તે કશી વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થતો નથી તેમજ કોઇ ચીજ તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી નથી તે જન્મ રહિત છે, ત્રણે કાળમાં અવ્યય રૂપ છે, ધણા જૂના કાળથી એનોએજ છે, ને (નાશવંત) શરીર સાથે નાશ પામતો નથી.

હન્તાચેન્મન્યતેહન્તુઃહતશ્ચેન્મન્યતેહતમ્ ।

ઉભૌતૌનવિજાનીતોનાયઃહન્તિનહન્યતે ॥૧૯॥

અન્યથા—હન્તા મારી નાખનાર, ચેત્ જો મન્યતે માને છે, હન્તુમ્ હણવાને હતઃ હણાએલો, ચેત્ જો મન્યતે માને છે, હતં પોતાને મરાએલો. ઉભૌ આ બન્ને, તૌ તે, ન નહિ, વિજાનીતઃ જાણે છે, ન નહિ, અયં આ, હન્તિ હણે છે, ન નહિ હન્યતે હણાય છે.

અર્થ—જો મારી નાખનાર એમ માને કે હું આને મારું છું, તેવીજ રીતે મરાએલો એમ માને કે હું હણા-

એલો છું. તો તે જાનને પણ માનનારો જાણુસ બાણુતો નથી કે આત્મા કોઈનો નાશ કરતો નથી તેમ કોઈથી પોતે નાશ પામતો નથી. (આ જાનને શ્લોકો ભગવદ્ગીતામાં બીજા અધ્યાયના ૧૯ તથા ૨૦ માં શ્લોકમાં આવી જાય છે.)

અણોરણીયાન્મહતોમહીયાનાત્માસ્યજન્તોર્નિહિતોગુહા-
યામ્ । તમક્રતુઃપશ્યતિવીતશોકોઘાતુઃપ્રસાદાન્મહિ
માનમાત્મનઃ ॥૨૦॥

અનુવશ—અણોઃ સૂક્ષ્મ કરતાં, અણીયાન્ સૂક્ષ્મ મહતઃ મોટી વસ્તુ કરતાં, મહીયાન્ મોટો, આત્મા આત્મા, અસ્ય આ, જન્તોઃ પ્રાણી માત્રના, નિહિતઃ મૂકેલો છે. ગુહાયામ્ હૃદય ૩૫ ગુહામાં, તં તેને, અક્રતુઃ નિષ્કામ ચિત્તવાળો પશ્યતિ આત્માને અનુભવે છે, વીતશોકઃ જન્મ મરણના શોકથી રહિત, ઘાતુઃ ઇન્દ્રિયોને બળ આપનાર આત્માના પ્રસાદાત્ કૃપાથી, મહિમાનમ્ મહિમાને, આત્મનઃ પોતાના.

અર્થ—આત્મા બીણામાં બીણો, તેમજ મોટામાં મોટો છે. વળી જીવ પ્રાણીના હૃદયમાં ભરેલો છે, (આત્મા સર્વ વ્યાપક છે. પણ માત્ર હૃદયમાંજ તેની પ્રતીતિ થાય છે) શોક રહિત, તથા (જ્ઞાનથી) શાન્ત ઇન્દ્રિયોવાળા તે આત્માના મહિમાને બાણુ છે.

આસીનોદૂરંવ્રજતિશયાનોયાતિસર્વતઃ ।

કસ્તમ્મદામદન્દેવંમદન્યોજ્ઞાતુમર્હતિ ॥૨૧॥

અન્વય—આસીનઃ બેઠેલાં (છતાં) દૂરં, વ્રજતિ જાય છે, શયાનઃ સૂતેલા (છતાં) યાતિ જાય છે, સર્વતઃ સર્વ સ્થળે, કઃ કોણ, તં તે આત્માને, મદામદમ્ ધન તથા વિદ્યાના મદવાળે છતાં મદ વિનાનો, દેવં આત્માને, મદન્યઃ મારા સિવાય બીજો જ્ઞાતુમ્ ઓળખવાને, અર્હતિ યોગ્ય છે.

અર્થ—તે આત્મા જગત અવસ્થામાં સંકલ્પથી (શરીર બેઠું હોય છતાં) દૂર જાય છે, તે સ્વપ્નામાં (શરીર સૂતું હોય છતાં) સર્વ જગત્તે જઈ શકે છે. તેમજ બહિર્ભુખ થાય ત્યારે ધન, વિદ્યાના મદવાળો છતાં, વાસ્તવિક જોતાં મદ વિનાનો છે. (જેમ જીભ ઘી ખાવા છતાં પણ ચીકણી થતી નથી તેમ) તેને ઓળખવા મારાવિના બીજું કોણ સમર્થ છે ?

અશરીરશરીરેષ્વનવસ્થેષ્વવસ્થિતમ્ ।

મહાન્તં વિશ્વમાત્માનંમત્વાધીરોનશોચતિ ॥૨૨॥

અન્વય—અશરીરં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ, શરીર વિનાનો, શરીરેષુ શરીરમાં અનવસ્થેષુ નાશવન્ત, અવિસ્થિતં રહેલો, મહાન્તં મહાન, વિશ્વમ્ સર્વ વ્યાપક પ્રભુને, આત્મા-

નમ્ આત્માને મત્વા અનુભવમાં લાઇને વીર: જ્ઞાની, ન નાહ શોચતિ શોક કરે છે.

અર્થ—ત્રણ શરીર (સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, તથા કારણ) થી પર, નાશવંત શરીરમાં રહેલા, આ મહાન્ પ્રભુને સર્વ વ્યાપક સમજીને જ્ઞાનથી અનુભવી થએલા પુરૂષો શોક કરતા નથી.

નાયમાત્માપ્રવચનેનલભ્યોનમેધયાનબહુનાશ્રુતેન ।

યમેવૈષઠ્ઠુતેતેનલભ્યસ્તસ્યૈષઆત્માઠ્ઠુતેતનૂંસ્વામ્

. અન્વય—ન નહિ અયં આ આત્મા આત્મા, પ્રવચનેન વેદાધ્યયનથી, લભ્ય: સમગ્રય છે. ન નહિ, મેધયા, બુદ્ધિથી. ન નહિ, બહુના ધાણું શ્રુતેન શ્રવણ કરવાથી, યમ્ જોને, એવ જ, ઇષઃ આ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો, ઠ્ઠુતે ભજે છે, તેન અપરોક્ષ અનુભવવાળાને, લભ્ય: પ્રાપ્ત થાય છે, તસ્ય તેવા ભક્તને ઇષ આ, આત્મા આત્મા, ઠ્ઠુતે પસંદ કરે છે. (દર્શન દે છે) તનૂં સ્વરૂપનું સ્વામ્ પોતાના.

અર્થ—આ આત્મા પ્રવચનથી પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમજ (ચંચળ) બુદ્ધિથી કે શાસ્ત્ર વાંચવાથી અનુભવાતો નથી, પણ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો જે પુરૂષ અભેદ ભાવે ઉપાસના કરે છે, તેનેજ તે આનંદ સ્વરૂપ આત્મા દર્શન દેછે. (અનુભવમાં આવે છે.)

નાવિરતોદુશ્વરિતાન્નાશાન્તોનાસમાહિતઃ ।

નાશાન્તમાનસોવાપિપ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥૨૪॥

અન્વય—ન-નહિ, અવિરત-અટકેલો; દુશ્વરિતાત્-દુષ્ટ
આચરણમાંથી, ન-નહિ, અશાન્તઃ-શાન્તિ વિનાનો, ન-
નહિ, અસમાહિતઃ-ભખળેલા મનવાળો ન-નહિ, અશાન્ત
માનસઃ-મનની ભખળેલી લલોપતાવાળો, વા-અથવા, અપિ-
પણ પ્રજ્ઞાનેન, પરમ જ્ઞાનથી (અનુભવથી) એતમ્-એ
આત્માને, આપ્નુયાત્ મેળવેલો જોઈએ (અનુભવેલો જોઈએ.)

અર્થ—જેણે દુષ્ટ કર્મ તંજ્યાં નથી, ઇંદ્રિયો
કઅજે રાખી નથી જેણે બુદ્ધિથી મનને એકાગ્ર કર્યું
નથી, તે પરમાત્માને પામી શકતો નથી, પણ કેવળ
અનુભવથી જ સત્ય સ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

યસ્યબ્રહ્મચક્ષત્રશ્ચત્રમેભવતઓદનઃ ।

મૃત્યુર્યસ્યોપસેચનંકથ્થાવેદયત્રસઃ ॥૨૫॥

અન્વય—યસ્ય જે કાલ સ્વરૂપ પરમાત્માને, બ્રહ્મ
પ્રાપ્તિ, ચ તથા, ક્ષત્રં ક્ષત્રિય, ચ તથા, ત્રમે બન્ને, ભવતઃ
થાય છે, ઓદનઃ ખોરાક, મૃત્યુઃ હું યમ પણ, યસ્ય જેના
ઉપસેચનં શાકરૂપે કઃ કોણ, કથ્થા આ પ્રમાણે વેદ જાણે
છે, યત્ર જે પરમ ચેતન સ્વરૂપમાં, સઃ તે ઇશ્વર (વ્યાપક છે.)

અર્થ—જે રૂપ પરમાત્માને ધ્યાનથી, તથા ક્ષત્રિય એમ બન્ને ભોજન રૂપ છે, તથા હું યમ રાજા પણ શાક રૂપ છું. તે આત્માને હું જાણું છું તેમ બીજો કોણ જાણવા સમર્થ છે ?”

(યમ રાજા શાક રૂપ છે, એ બે રીતે ઘટાવી શકાય છે (૧) ક્ષત્રિયો તેમજ ધ્યાનથી જેમ મરણ ધર્મવાળા છે, તેમ હું યમ પણ રૂપ ભગવાન રૂપ આત્માનો શાક રૂપ ખોરાક છું. (૨) જગતનું બધું ક્ષણે ક્ષણે તૈયાર થએલા પરમાત્માને મદદ કરવા હું શાક રૂપ થાઉં છું. એટલે શાકની મદદથી ખાઈ પદાર્થો સારી રીતે ખવાય છે તેમ યમરાજાની મદદથી રૂપ રૂપ પરમાત્મા જગતનો સંહાર કરે છે.

તૃતીયવલ્લી.

આ દેહે કરેલાં કર્મનું ફળ ભોગવનાર કોણ ?
 ઋતંપિબન્તૌસુકૃતસ્યલોકેગુહામ્પ્રવિષ્ટૌપરમેપરાર્દે ।
 છાયાતપૌબ્રહ્મવિદોવદન્તિપશ્ચાન્નયોયેચત્રિણાચિકેતાઃ

અન્વય—ઋતં નક્કી, (ભોગવવારૂપ ફળને) પિબન્તૌ ભોગવતા, સુકૃતસ્ય-પોતે કરેલાં શુભ કર્મના, લોકે આ લોકમાં, ગુહામ્પ્રવિષ્ટૌ હૃદયરૂપ ગુહામાં રહેલા, પરમે અતિ સુંદર, પરાર્દ પરબ્રહ્મના સ્થાન વિષે, છાયાતપૌ છાયા તરફ

રૂપે, બ્રહ્મવિદઃ બ્રહ્મજ્ઞાની ઋષિઓ, વદન્તિ કહે છે. પચ્ચામયઃ પંચાગ્નિ રાખનાર અગ્નિ હોત્રી ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, જે જે ચ અને, ત્રિણાચિકેતાઃ નાચિકેતરૂપ અગ્નિની ઉપાસના કરેલી છે તેઓ.

અર્થ—આ શરીરથી પરબ્રહ્મની સ્થિતિ પર્યન્ત નિવાસ કરી રહેલા, (એવા) હૃદયરૂપ ગુફામાં જેનો અનુભવ થાય છે, તે જે સારાં કર્મના ભોક્તા છે. તે બંનેને (જીવ તથા ધર્મરત્ને) છાયા તડકાની ઉપમા આપવામાં આવે છે. (ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ, આહવનીય, સમ્ય, તથા આવસથ્ય) આ પાંચ અગ્નિપૂજક ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, તેમજ ત્રિણાચિકેત નામના અગ્નિ પૂજકો પણ એમજ કહે છે. (જેમ તડકા વિના છાંયો હોય નહિ. તથા બિમ્બ વિના પ્રતિબિમ્બ હોય નહિ—એટલેકે તે બંને સાથેજ હોય, તેમ આત્મા મૂળ બિમ્બ છે. તે જીવ તેનું પ્રતિબિમ્બ (ઓળો) છે.)

યઃસેતુરીજાનાનામક્ષરમ્બ્રહ્મયત્પરમ્ ।

અભયંતિતીર્ષતામ્પારંનાચિકેતઃશકેમહિ ॥૨॥

અન્વય—યઃ જે નાચિકેતારૂપ વિરાટ અગ્નિ, સેતુઃ આ સંસારિક દુઃખોને તરવાના ઉપાયરૂપ ઈજાનાનાં તેના પૂજકોને, અક્ષરં નાશ રહિત, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, યત્ જે પરમ્

શ્રેષ્ઠ, ભમયે ભય રહિત, તિતીર્ષતાં તરવાની ઇચ્છાવાળાને પારં મોક્ષ પદને નાચિકેતં નાચિકેત અગ્નિને, શકેમહિ શક્તિમાન છીએ.

અર્થ—જે નચિકેતા અગ્નિ, પૂજન કરવાની વસ્તુમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, તે જે અક્ષર રૂપ પરમ બ્રહ્મ છે, અને આ દુઃખરૂપ સંસારને પાર કરવાને અભયરૂપ છે, તેને અમે (બંને) જાણીએ છીએ.

આત્માનરથિનંવિદ્ધિશરીરરથમેવતુ ।

બુદ્ધિન્તુસારથિંવિદ્ધિમનઃપ્રગ્રહમેવચ ॥૩॥

અન્યથ—આત્માનં સૂક્ષ્મ શરીરાભિમાની જીવને, રથિનં સંસારથી મોક્ષ પર્યંત ભટકનાર, વિદ્ધિ જાણી લે શરીરં દેહને, રથં રથ, એવ જ તુ વળી બુદ્ધિ બુદ્ધિને તુ વળી, સારથિ શરીરરૂપ રથનો હાંકનાર, વિદ્ધિ જાણી લે, મન મનને, પ્રગ્રહં લગામ, એવ જ ચ અને.

અર્થ—સૂક્ષ્મ શરીરાભિમાની જીવને તું રથમાં બેસનાર, તથા શરીરને રથ, બુદ્ધિને સારથિ, અને મનને લગામ, જાણીલે.

इन्द्रियाणिहयानाहुर्विषयास्तेषुगोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम्भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥४॥

અન્યથ —ઇન્દ્રિયાણિ બહિર્ભુજ ઇન્દ્રિયો, હયાન્ ધોડા રૂપે, આહુઃ કહેલી છે, વિષયાન્ શબ્દાદિ પાંચ વિષયો, તેષુ તેમાં. ગોચરાન્ માર્ગ, આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તમ્ મન તથા ઇન્દ્રિયોનો અભિમાની સૂક્ષ્મ દેહધારી જીવ, ભોક્તા સુખ દુઃખનો ભોગવનાર इति એમ, આહુઃ કહે છે, મનીષિણઃ વિચાર કરનારા વિવેકીઓ.

અર્થ—ઇન્દ્રિયો ધોડા રૂપે છે, અને (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગંધ) પાંચ વિષય તેના રસ્તાઓ છે, બ્રહ્મચિન્તન કરનાર અધિકારીઓ કહે છે કે, શરીર ઇન્દ્રિય, તથા મનનો અધિષ્ઠાતા આત્મા (સૂક્ષ્મ શરીર-અભિમાની જીવ) ભોક્તા છે.

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेनमनसासदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानिदुष्टाश्चाइवसारथेः ॥५॥

અન્યથ—યઃ જે, તુ વળી, અવિજ્ઞાનવાન્ ઇન્દ્રિયોને વિષયમાં દોડતાં અટકાવવાના જ્ઞાન વિનાનો, ભવતિ હોય છે. અયુક્તેન અંકુશથી રહિત, મનસા મનવડે. સદા હમેશાં તસ્ય તેની ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, અવશ્યાનિ કબજે રહેતી નથી, દુષ્ટાશ્વાઃ ખરાબ ધોડાઓ, ઇવ ની પેઠે, સારથેઃ હાંકનારના.

અર્થ—જેનું મન અંકુશ રહિત છે, તે ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં રોકી શકતું નથી, તેની ઇન્દ્રિયો ઘોડા કબજે રાખવામાં નિર્બળ સારથિના દુષ્ટ ઘોડાઓની માફક વશ રહેતી નથી.

યસ્તુવિજ્ઞાનવાન્ભવતિયુક્તેનમનસાસદા ।

તસ્યેન્દ્રિયાણિવશ્યાનિસદશ્વાઙ્ગસારથેઃ ॥૬॥

અન્યથ—યઃ જે, તુ વળી વિજ્ઞાનવાન્ બહિર્ભુખ ઇન્દ્રિયોને રોકવાના જ્ઞાનવાળો, ભવતિ હોય છે. યુક્તેન નિયંત્રવાળા, મનસા મનથી, સદા નિત્ય તસ્ય તેની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, વશ્યાનિ મનના કબજામાં રહે છે સદશ્વા સારા ઘોડાઓ, ઇવ પેડે, સારથેઃ રથ ચલાવનારના.

અર્થ—બુદ્ધિરૂપ સારથિથી કબજે કરાએલા મનથી જે જીવાત્મા વિવેકી હોય છે, તેમને, જેમ સારા ઘોડાઓ સારથિના કબજામાં રહે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો વશ વર્તે છે. (મર્યાદામાં રહે છે.)

યસ્ત્વવિજ્ઞાનવાન્ભવત્યમનસ્કઃસદાઽશુચિઃ ।

નસતત્પદમાપ્નોતિસારશ્ચાધિગચ્છતિ ॥૭॥

અન્યથ—યઃ જે, તુ વળી, અવિજ્ઞાનવાન્ પરમાત્માના જ્ઞાન વિનાનો, ભવતિ હોય છે, અમનસ્કઃ મનો

નિગ્રહ વિનાનો સદા નિત્ય, અશુચિઃ અપવિત્ર (પાપના વિચારવાળો) ન નહિ, સઃ તે, તત્ તે બ્રહ્મને આપ્રોતિ મેળવે છે, સંસારંચ અને જન્મ મરણવાળા સંસારમાં, અધિગચ્છતિ પામે છે. (આવી પડે છે.)

અર્થ—જે માણસ મનના નિગ્રહ વિનાનો સદા દુરાચારી હોય છે, તે મનને પાછું વાળી આત્મ સાક્ષાતકાર કરેલો ન હોય તેવો માણસ, (જન્મ મરણના દુઃખવાળો) સંસાર પામે છે.

યસ્તુવિજ્ઞાનવાન્ભવતિસમનસ્કઃસદાશુચિઃ ।

સતુતત્પદમાપ્નોતિયસ્માદ્ધ્યુયોનજાયતે ॥૮॥

અન્ય—યઃ જે, તુ વળી, વિજ્ઞાનવન્ જ્ઞાની થઈને ભવતિ—છે, સમનસ્કઃ મન કબજે કરેલો (મનોનિગ્રહવાળો) સદા કાયમ, શુચિઃ પવિત્ર, (શુદ્ધ ચિત્તવાળો) સઃ તે તુ જ, તત્ તે બ્રહ્મપદને, પદમ્ પદને (સ્થાનને) આપ્રોતિ પામે છે, યસ્મત્ જે પદ મેળવ્યા પછી, મૂયઃ ફરીથી, ન નહિ, જાયતે જન્મ પામે છે.

અર્થ—વળી જે આત્મજ્ઞાનીઓ પોતાના મનને આત્મમુખ કરી કબજે રાખી, સદા પવિત્ર રહ્યો હોય, તે એવા (નિર્વાણ) સ્થાનને પામે છે કે જ્યાંથી (તે પદ પામ્યા પછી) જન્મ મરણ થતાં નથી.

વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુમનઃપ્રગ્રહવાન્નરઃ ।

સોઽધ્વનઃપારમાન્નોતિતદ્વિષ્ણોઃપરમંપદમ્ ॥૯॥

અન્વય—વિજ્ઞાનસારથિઃ પરમ જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિવાળો,
યઃ જે તુ વળી, મનઃ પ્રગ્રહવાન્ મનરૂપી દોરીવાળો, નરઃ
પંડિત, સઃ તે અધ્વનઃ માર્ગના, પારં અન્તતે, આપ્રોતિ
પામે છે, તત્ તે સ્થાન, વિષ્ણોઃ પરબ્રહ્મનું પરમ્ ઉત્તમ,
પદમ્ સ્થાન (છે),

અર્થ—વળી જે માણસનો બુદ્ધિરૂપ સારથિ વિવેકી
છે, તે જેનું મન વેદ વિહિત કર્મમાં જોડાયું છે, તેજ
માણસ વિષ્ણુ ભગવાનના પરમ પદે પહોંચવાના માર્ગનો
પાર પામે છે.

પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બ્રહ્મનું વર્ણન.

इन्द्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः ।

मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥१०॥

અન્વય—इन्द्रियेभ्यः ઇન્દ્રિયો કરતાં, पराઃ ઉત્તમ
(ચડતા) हि નક્કી અર્થા વિષયો, अर्थेभ्यः વિષયો કરતાં च
અતે, परं ઉત્તમ, मनः મન, मनसः મન કરતાં, तु વળી,
परा ઉત્તમ, बुद्धि નિશ્ચય કરનારી બુદ્ધિ છે. बुद्धे મનુષ્ય
બુદ્ધિ કરતાં आत्मा ઇશ્વર બુદ્ધિ, महान् મોટું પર ઉત્તમ
(વ્યષ્ટિ ગત બુદ્ધિ કરતાં મહદાત્મા શ્રેષ્ઠ છે)

અર્થ—ઈંદ્રિયો કરતાં તેના વિષયો બળવાન છે, ને વિષયો કરતાં મન બળવાન છે. મન કરતાં બુદ્ધિ બળવાન છે, ને બુદ્ધિ કરતાં મહદાત્મા વધારે બળવાન છે.

મહતઃપરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્પુરુષઃપરઃ ।

પુરુષાન્નપરંકિંચિત્સાકાષ્ટાસાપરાગતિઃ ॥૧૧॥

અ-વય—મહતઃ સમષ્ટિની બુદ્ધિ કરતાં, પરં ઉત્તમ અવ્યક્ત જગત્ના બીજ રૂપ કારણ (અવ્યક્ત માયા) અવ્યક્તાત્ અવ્યક્ત માયાથી, પુરુષઃ પરમાત્મા, પરઃ ઉત્તમ, પુરુષાત્ આત્મા કરતાં, ન નહિ, પરં શ્રેષ્ઠ, કિંચિત્ કાંઈ પણ સા તે આત્મરૂપ કાષ્ટા આશ્રય સ્થાન, સા તે, પરા ઉત્તમ ગતિઃ જ્યાં જેવું સ્થાન છે.

અર્થ—મહત્, એટલે સમષ્ટિ રૂપ બુદ્ધિ કરતાં, વધારે ઉત્તમ અવ્યક્ત માયા છે, અવ્યક્ત કરતાં ઉત્તમ પરમાત્મા છે. આ પરમાત્મા (જેને પુરૂષ કહેવામાં આવે છે ને જે સાના અંતરાત્મા રૂપ છે.) તેના કરતાં કોઈ પણ વસ્તુ ઉચ્ચ દરજ્જાની નથી, માટે તે પુરૂષને જાણવો તેજ ઉત્તમ જ્ઞાન છે, (તેનાથી બીજું કાંઈ જાણવા જેવું નથી.) એ જાણખ્યા પછી જન્મ મરણ રહેતાં નથી.

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मानप्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ૧૨ ॥

અન્યથ—એષઃ આ, સર્વેષુ કીડીથી બ્રહ્મલોક પર્યન્ત ભૂતેષુ પ્રાણીઓમાં, ગૂઢઃ અજ્ઞાનરૂપ માયાથી ઢંકાએલો, આત્મા આત્મા, ન નહિ, પ્રકાશતે દૃશ્ય દેખાય છે, તુ વળી અગ્ર્યયા મુખ્ય બુદ્ધયા બુદ્ધિથી, સૂક્ષ્મયા ઝીણી બાબતો સમજવા યોગ્ય, સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વસ્તુના વિચાર કરનાર વિવેકીથી.

અર્થ—તે આત્મા જીવ પ્રાણી માત્રમાં ગૂઢ રહેલ હોવાથી પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતો નથી, પણ ગુરૂએ ઉપદેશીલા મહાવાક્યથી, સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળાને એકાગ્ર વિચારથી, તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર (દર્શન) થાય છે.

यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तयच्छेज्જ્ઞાનઆત્મનિ ।

જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિયચ્છેત્તયચ્છેચ્છાન્ત આત્મનિ ૧૩

અન્યથ—યચ્છેત્ સમર્પણ કરવી, વાચ્ વાણીને, મનસિ મનમાં, પ્રાજ્ઞઃ જ્ઞાનીએ, તત્ તે મનને, યચ્છેત્ સમર્પણ કરવું જ્ઞાને આત્મજ્ઞાનમાં, આત્મનિ વ્યષ્ટિરૂપ જીવમાં જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, આત્મનિ મહતિ મહત્ત્વરૂપ સમષ્ટિ ઇશ્વરમાં, નિયચ્છેત્ સમર્પણ કરવું જોઈએ, તત્ તે સમષ્ટિરૂપ ઇશ્વર

ચચ્છેત્ સમર્પણ કરવો શાન્તે આત્મનિ નિર્ગુણ, નિર્વિકારી, પ્રત્યક્ષ આત્મામાં.

અર્થ—જ્ઞાનીએ વાણીનો મનમાં, મનનો, જ્ઞાનમાં જ્ઞાનનો, વ્યષ્ટિ રૂપ જીવમાં ને વ્યષ્ટિ રૂપ જીવનો. સમષ્ટિ રૂપ ઇશ્વરમાં, ને સમષ્ટિ રૂપ ઇશ્વરનો, નિર્ગુણ, નિર્વિકારી પ્રત્યક્ષ આત્મામાં લય કરવો.

(જેમ ધડીયાળ સુધારનાર ધડીઆળનાં ચકકર ઉકેલીને જૂએ છે કે આખા ધડીઆળમાં મૂળ ગતિ આપનાર ચકકર કયું છે ? ને ઉત્તરોત્તર ખીજાં ચકકરોમાં તે ગતિ કવી રીતે આવે છે ? તેમજ જ્ઞાનીએ પોતાના દેહ રૂપ સંચામાં વિચારથી જોવું જોઈએ કે વાણીનું બળ મનથી છે, ને મનનું બળ જ્ઞાન-બુદ્ધિથી છે, ને બુદ્ધિનું બળ દેહાભિમાની જીવથી છે. ને જીવનું જીવપણું પંચ ભૂતાત્મક વસ્તુને કળજે રાખનાર તથા દેહને દેહરૂપે કાયમ પોષનાર ઇશ્વરને આભારી છે, ને તે આધાર નિર્ગુણ નિર્વિકારી પ્રત્યક્ષ આત્મા છે. આ ત્રણ વસ્તુને જીવ, ઇશ્વર, ને બ્રહ્મ, તથા ક્ષર, અક્ષર ને અક્ષરાતીત પણ કહે છે.

મોક્ષની ઇચ્છાવાળાને વેદનો ઉપદેશ.

ઉત્તિષ્ઠતજાગ્રતપ્રાપ્યવરાન્નિબોધત ।

ધ્રુરસ્યધારાનિશિતાદુરત્યયાદૂર્ગમ્પથસ્તત્કવયોવદન્તિ

અવ-ન્ય—ઉત્તિષ્ઠત ઉઠો, જાગ્રત જાગો, પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરીને, વરાન્ આત્મ જ્ઞાનીને, નિબોધત આત્મજ્ઞાન જાણી લ્યો, ક્ષુસ્ત્ય અસ્થાની, ધારા અણી (ધાર,) નિશિતા: તીક્ષ્ણ, દુસ્ત્યયા મેળવવી કઠિણ છે, દુર્ગમ ધણી મહેનતે મેળવી શકાય તેવી, પથ: માર્ગ, તત્ તે, કવય: પંડિતો, વદન્તિ કહે છે.

અર્થ—ઉઠો, જાગો, આત્મજ્ઞાની ગુરૂને પ્રાપ્ત કરીને આત્મજ્ઞાન મેળવી લ્યો, તે આત્મજ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો સજ્જનોના કહેવા પ્રમાણે અસ્થાની તીક્ષ્ણ ધારની પેઠે ધણોજ કઠિણ છે. (અસ્થાનું દષ્ટાંત એટલા પૂરતુંજ છે કે જેમ-અસ્ત્રો નકામી વસ્તુ (વાળ) દૂર કરે છે પણ કામળ આમડીને ધમ્મ ન કરતાં સુંદર બનાવે છે, તેમ આત્મ જ્ઞાન પણ પ્રતિબિંબ રૂપ માયા જે ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે. માટે નકામી છે. તેને દૂર હટાવી પરમ બિંબ રૂપ આત્માના જ્ઞાનને ખુલ્લું કરી પરમ આનંદ આપે છે)

**અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયંતથાઽરસન્નિત્યમગન્ધવચ્ચયત્
અનાદ્યનન્તમ્મહતઃપરંધ્રુવંનિચાયતન્મૃત્યુમુશ્વાત્પ-**

મુચ્યતે ॥૧૫॥

અ-ન્ય—અશબ્દ અવાજ વિનાનું, અસ્પર્શમ્ અડી ન શકાય તેવું, અરૂપં રૂપ વિનાનું અવ્યયં ફેરફાર વિનાનું, તથા તેવીજ રીતે, અરસં રસ સિવાનું, નિત્યં અવિનાશી,

અગન્ધવત્ ગંધ વિનાનું, ચ અને, યત્ જે અનાદિ આદિ વિનાનું, અનન્તમ્ અન્ત વિનાનું, મહતઃ મહત્તત્વથી, પરં ઉંચા દરજ્જાનું, ધ્રુવમ્ કાયમનું અવ્યયરૂપ, નિઙ્ગાચ્ય જાણીને, તત્ તે, મૃત્યુમુખાત્ મૃત્યુના મોઢામાંથી, પ્રમુચ્યતે મુક્ત થાય છે. (મોક્ષ પામે છે.)

અર્થ—અવાજ વિનાનું, સ્પર્શન થાય તેવું, રૂપ રહિત, ફેરફાર ન થાય તેવું, રસ, તથા ગંધ વિનાનું, તેમજ અવિનાશી અનાદિ અનન્ત પ્રત્ય છે, જે મહત્ કારણથી પણ ઉંચ્યા દરજ્જાનું છે તેને જાણીને જ્ઞાનીઓ મોક્ષ પામે છે.

નાચિકેતમુપાખ્યાનમ્મૃત્યુપ્રોક્તંસનાતનમ્ ।

ઉક્ત્વાશ્રુત્વાચમેધાવીબ્રહ્મલોકેમહીયતે ॥૧૬॥

અનવય—નાચિકેતમ્ નચિકેતાને ક્ષીધે મળેલો, ઉપાખ્યાનં ગુરૂ શિષ્યરૂપે સંવાદ, મૃત્યુપ્રોક્તમ્ યમરાજાએ કહેલો સનાતનં અનન્ત કાળથી જાણીતો, ઉક્ત્વા સંભળાવીને, શ્રુત્વા સાંભળીને ચ અને, મેધાવી બુધ્ધિવાળો બ્રહ્મલોકે પ્રત્ય પદને, મહીયતે પામે છે.

અર્થ—ગુરૂ શિષ્યના સંવાદ રૂપ આ નચિકેતાનું ઉપાખ્યાન, જે ધણા કાળથી જાણીતું છે. ને જે યમરાજાએ કહેલું છે, તેને જે બુધ્ધિવાન માણસ સાંભળે છે તે પ્રત્ય પદને પામે છે.

યદમંપરમંગુહંશ્રાવયેદ્બ્રહ્મસંસદિ । પ્રયતઃશ્રાદ્ધકાલેવા-
તદાનન્ત્યાયકલ્પતેતદાનન્ત્યાયકલ્પતદિતિ ॥૧૭॥

અન્વય—યઃ જે કોઇ, હમમ્ આ ઉપાખ્યાન, પર-
મમ્ ધણુંજ, ગુહ્યમ્ છાનું રાખવા જેવું છે, શ્રાવયેત્ સંભ-
ળાવે, બ્રહ્મસંસદિ બ્રાહ્મણની સભામાં, પ્રયતઃ પવિત્ર થઇ
ને, શ્રાદ્ધકાલે શ્રાદ્ધને દિવસે (શ્રાધ્ધનું અન્ન જમનારને)
વા અથવા તત્ તે આ ઉપાખ્યાનનું શ્રવણ, આનન્ત્યાય
અન્નત ફળને આપનાર કલ્પતે થાય છે. (જે વાર કહીને
લખાણુ પર ભાર મૂકે છે.)

અર્થ—જે કોઇ વિદ્વાન, શુદ્ધ ચિત્તવાળો થઇને
આ અતિ ગુપ્ત નાચિકેત ઉપાખ્યાનને શ્રાદ્ધને દિવસે
શ્રાધ્ધનું અન્નજમનાર બ્રાહ્મણોને સંભળાવે તો તેનું
અનન્ત (એટલે મોક્ષરૂપ) ફળ મળે છે. જરૂર મળે છે.

દ્વિતીયાધ્યાય

ચતુર્થવક્ત્રી.

ઇન્દ્રિયોની બહિર્બુખતા.

પરાશ્ચિવાનિવ્યતૃણત્સ્વયમ્ભૂસ્તસ્માત્પરાઙ્પશ્યતિ-
નાન્તરાત્મન્ । કશ્ચિદ્ધીરઃપ્રત્યગાત્માનમૈક્ષદાવૃત્ત

ચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન્ ।૧।

અન્વય—પરાશ્ચિ બહારના વિષયને જોનારી, જ્ઞાનિ આકાશરૂપ જ્ઞાન વગેરે ઇન્દ્રિયો, વ્યવૃણત હણી નાખે છે, (અંતર મુખ થતાં અટકાવી છે.) સ્વયંમૂઃ પરમેશ્વરે, તસ્માત્ તેથી પરાદ્ બહારના વિષયોને, પશ્યતિ જુએ છે. ન નહિ, અન્તરાત્મન્ અન્તર્યામી પ્રત્યક્ષ આત્માને, કશ્ચિત્ ક્રોધ, ધીર જ્ઞાની પ્રત્યક્ષ ચૈતન્ય રૂપ, આત્માનમ્ આત્માને, એક્ષત સાક્ષાત્ જુએ છે. આવૃત્તચક્ષુઃ અન્તર્મુખ થઈ છે ઇન્દ્રિયો જોની તેવો અમૃતત્વં મોક્ષને ઇચ્છન્ ઇચ્છતો.

અર્થ—પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોની અન્તર્મુખ થવાની શક્તિને એવો રીતે હણી નાખી છે, કે તેઓ બહારના વિષય તરફ ગતિ કરે છે, આથી જીવ બહારના પદાર્થો જોઈ શકે છે, પણ (એ બધી ઇન્દ્રિયોને પોષણ આપનાર) અન્તરાત્માને જોઈ શકતા નથી. આમ છતાં પણ મન તથા ઇન્દ્રિયોને પાછાં વાળવાની શક્તિવાળો ધીર પુરૂષ, મોક્ષની ઇચ્છાથી આત્માને જોઈ શકે છે.

આત્મદર્શી પુરૂષ સંસારથી મુક્ત છે.

પરાચઃકામાનનુનયન્તિબાલાસ્તેમૃત્યોર્યન્તિવિતતસ્ય પાશમ્ । અથધીરાઅમૃતત્વં વિદિત્વાધ્રુવમધ્રુવેષ્વિહન પ્રાર્થયન્તે ।૨।

અન્યથા—પરાચઃ બહારના, કામાન્ વિષયોને, અનુચિન્તિ બને છે, બાલાઃ બાળકો તે તેઓ, મૃત્યો યમરાજનાઃ યાન્તિ થાય છે. વિતતસ્ય અનેક રોગ રૂપે વિસ્તાર પામેલા પાશમ્ પાશને (જન્મ મરણના પાશમાં) અથ તેથી ધીરાઃ જ્ઞાનીઓ, અમૃતત્વં આત્મ લક્ષણોને, વિદિત્વા જાણીને ધ્રુવં નિત્ય, અધ્રુવેષુ અનિત્ય (ક્ષણિક ફળવાળા રૂઢ આ લોકમાં ન પ્રાર્થયન્તે ધ્રુવ રાખતા નથી.

અર્થ—જે (જ્ઞાનમાં) બાળકો બહારના વિષયમાં દોડે છે, તેઓ સર્વ દિશામાં વિસ્તાર પામેલા યમરાજના રોગ-રૂપ પાશમાં સપડાય છે. માટેજ જ્ઞાનીઓ ધ્રુવ તેમજ અધ્રુવ વસ્તુની પ્રાર્થના (માગણી) કરતા નથી.

આત્માનુ સ્વરૂપ.

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शान् च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ૩ ॥

અન્યથા—એન જેથી રૂપં રૂપ, રસં રસ, ગન્ધં ગંધ શબ્દાન્ શબ્દો સ્પર્શાન્ સ્પર્શ ચ તથા, મૈથુનાન્ સ્ત્રી સંગ, એતેન આ આત્માથી, વિજાનાતિ અનુભવ કરે છે, કિમ્ શું, અત્ર અહીં, પરિશિષ્યતે બાકી રહે છે. એતત્ આ આત્મા, વૈ નક્કી, તત્ તે (તેં જે આત્મા વિષે પૂછ્યું હતું તે.)

અર્થ—જે આત્માવડે મનુષ્ય માત્ર રૂપ, રસ, મંધ, શબ્દ, સ્પર્શ, તથા મૈથુનને જાણે છે. તેનું બરાબર જ્ઞાન થયા પછી આલોકમાં કાંઈ પણ અજ્ઞપ્રયુક્ત રહે ખરું ? હે, બાપ ! તું જે આત્મા વિષે પૂછતો હતો તે આ આત્મા છે.

આત્મજ્ઞાન થવું કઠિણ છે.

સ્વપ્નાન્તં જાગરિતાન્તં શ્વોભૌયેનાનુપश्यति ।

મહાન્તં વિભુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥૪॥

અન્યથ—સ્વપ્નાન્તં સ્વપ્નમાં જાગરિતાન્તં જાગ્રત અવસ્થામાં, ચ અને, ઉમૌ બન્ને, યેન જે આત્માથી, અનુપश्यति જાણે છે, મહાન્તં વિભું મહાન વ્યાપક પ્રભુને, આત્માનં પ્રત્યક્ ચૈતન્યને મત્વા માનીને ધીર જ્ઞાની શોચતિ શોક કરતો નથી.

અર્થ—જે આત્માની સત્તાથી મનુષ્ય જાગ્રત તથા સ્વપ્નના પદાર્થને જાણે છે, તે આત્માને મહાન તથા સર્વ વ્યાપક માનીને જ્ઞાની પુરૂષ શોક કરતો નથી.

(જેમ ધનવાન મનુષ્ય જમીનપર જવા આવવા, મોટર રાખે છે, તે આકાશમાં જવા આવવા એરોપ્લેન રાખે છે. તે પાણીમાં ફરવા સ્ટીમલોંચ રાખે છે.

તેમ આત્મા ત્રણ શરીરથી બહારનો વ્યવહાર કરી પોતાની સાક્ષીથી સુખ માની લે છે.

જોકે સ્થૂલ શરીર પક્ષમાં પડેલું હોય છે; ને જીવ મુંઝવે તેમજ અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્નામાં સુખ દુઃખના દેખાવો ઉભા કરીને તેનો અનુભવ કરે છે, ને જાગ્યા પછી પૂછીએ ત્યારે સૂક્ષ્મ શરીરથી સ્વપ્નમાં અનુભવેલા પદાર્થને સ્થૂલ શરીરથી કહે છે કે “મેં સ્વપ્ન જોયું.” આમ સ્વપ્ન જોનાર શરીર ખીજું છે. છતાં સ્થૂલ શરીર દ્વારા જીવભાવ પામેલ આત્મા જોલે છે કે ‘મેં સ્વપ્ન જોયું’ આથી નિશ્ચય થાય છે કે જાગ્રતમાં જોલનાર તથા સ્વપ્નનો અનુભવ કરનાર સાક્ષી રૂપ આત્મા એકજ હોવાથી “મેં સ્વપ્ન જોયું કહે છે.” આથી નિશ્ચય થાય છે કે અનેક રૂપ ઉભાં કરી અનુભવવાનું કામ આત્માનું છે. વળી જાગ્રતમાં પણ કૃષ્ણ પરમાત્માની પ્રતિમા જોવાની મરજી થાય તો સ્થૂલ શરીરની આંખો બંધ કરીએ કે તરત શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની મૂર્તિ રૂપે આત્મા દેખાય છે. આવી રીતે જોનાર જીવ, તથા મૂર્તિ રૂપ કૃષ્ણ પરમાત્મા, એ બન્ને આત્મા પોતેજ બને છે. આવી રીતે જાગ્રત તેમજ સ્વપ્નમાં સુખ દુઃખ અનુભવનાર જે એકજ ચૈતન્યતત્ત્વ છે. તેજ આત્મા છે.

જે જીવ છે એજ ઇશ્વર છે.

यश्ममध्वदंवेदआत्मानंजीवमन्तिकात्
इशानम्भूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥५॥

અન્યથા—યઃ જે. જ્ઞાની, હમં આ, મધ્વદં જીવનમાં કરેલ કર્મના ભોક્તાને, વેદ જાણે છે, આત્માનં ચૈતન્ય બ્રહ્મ જીવં દેહાભિમાની જીવને અન્તિકાત સમીપ હોવાથી ईशानम् જગતને નિયમમાં રાખનાર, ભૂત ભવ્યસ્ય (ત્રણે કાળને) ન નહિ તત્ તે જ્ઞાન થયા પછી, વિજુગુપ્સતે બિંચે છે, એતત્ આ પ્રત્યક્ આત્મા, વૈ નકકી, તત્ પર બ્રહ્મ છે.

અર્થ—જે જ્ઞાની સર્વ કર્મના ભોગવનાર જીવ નામ ધારી ચેતનને, શરીરમાં પ્રાણુ ધારણુ વગેરે સર્વ કર્મ કરનાર જાણે છે, તે તેજ સર્વ કાળમાં ચેતન સ્વરૂપ છે. તે સર્વ પ્રપંચ (જગતમાં જોવામાં આવતા જગત્) ને નિયમમાં રાખે છે. તે જીવ નહિ પણ આત્મા છે. એમ જેને અનુભવ થયો છે. તેને પછી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. આ જીવ તરીકે દેહાભિમાની ચેતન માન્યું હતું તેજ દેહાધ્યાસ મટી જાય ત્યારે આત્મા છે.

યઃપૂર્વતપસોજાતમદ્વયઃપૂર્વમજાયત ।

ગુહાંપ્રવિશ્યતિષ્ઠન્તંયોભૂતેભિર્વ્યપશ્યત । એતદ્વૈતત્ ॥૬॥

અ-વય—યઃ જે પૂર્વ પહેલાં, તપસઃ જ્ઞાન રૂપી તપ-
માંથી, જાતં પેદા થયું. અદ્વયઃ પાણીમાંથી, પૂર્વ પહેલાં,
અજાયત પેદા થયું. ગુહાં સર્વ જીવોના હૃદયમાં, પ્રવિશ્ય
પ્રવેશીને, તિષ્ઠન્તમ્ રહેલું, યઃ જે માણસ, ભૂતેભિઃ સર્વ
જીવો સાથે, (આખા વિશ્વને) વ્યપશ્યત જુએ છે. એતત્
આ, વૈ જરૂર, તત્ આત્મા (જેને માટે નચિકેતાએ
પૂછ્યું હતું,)

અર્થ—જે બ્રહ્મા (હિરણ્યગર્ભ) રૂપે પાણીથી પણ
પહેલાં પેદા થએલ છે, જેને જ્ઞાની લોકો બ્રહ્મમાંથીજ
પાણીરૂપે થએલ, તેમજ હમણાં પણ સર્વ જીવ પ્રાણી
માત્રના હૃદયમાં ચૈતન્ય રૂપે સ્ફુર્તિ આપી રહી રહ્યું છે.
તેનેજ બ્રહ્મ જાણે છે. ‘હે નચિકેતા, આ બ્રહ્મ છે.’

યાપ્રાણેનસંભવત્યદિતિર્દેવતામયી । ગુહાંપ્રવિશ્ય

તિષ્ઠન્તીયાભૂતેભિર્વ્યજાયત । એતદ્વૈતત્ ॥૭॥

અ-વય—યા જે, પ્રાણેન પ્રાણથી, સંભવતિ પેદા થાય
છે, અદિતિ પ્રાણરૂપે (ભુખ તરફ એ પ્રાણનો ધર્મ છે.)
દેવતામયી ઇન્દ્રિયોના દેવરૂપ, ગુહાં હૃદય પ્રવિશ્ય પ્રવેશ

કરીને, તિષ્ઠન્તી રહેલી, ચા જે, મૂલેભિઃ સર્વ જીવો સાથે
વ્યજાયત પેદા થઇ. એતદ્ વૈ તત્ આ તેજ આત્મા છે.

અર્થ—સર્વ ઇન્દ્રિયોના દેવતા રૂપે સૂક્ષ્મ શરીરથી
પ્રાણ રૂપ જણાતા (અદિતિ) રૂપે જે જ્ઞાની તે ચૈતન્યતેજ
પોતાના હૃદયમાં નિવાસ કરી રહેલ જીવે છે, તે બ્રહ્મને
ઓળખે છે, આ તેજ બ્રહ્મ છે.

અરણ્યોર્નિહિતોજાતવેદાગર્ભઃ સુમૃતોગર્ભિણીભિઃ ।
દિવેદિવેઈડયોજાગૃવભિર્દર્શિષ્મભિર્મનુષ્યેભિરગ્નિઃ
એતદ્વૈતત્ ॥૮॥

અન્યથા—અરણ્યોઃ ઉપર તેમજ નીચેના અરણીના
લાકડામાં, નિહિતઃ રહેલ, જાતવેદાઃ અગ્નિ ગર્ભ ગર્ભાં ઇવ
પેઠે, સુમૃતઃ સારી રીતે ભરેલો, ગર્ભિણીભિઃ ગર્ભાવન્તી સ્ત્રીથી
દિવેદિવે રોજ, ઈંડયઃ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, જાગૃવદ્ભિઃ જ્ઞાની-
ઓએ, હવિષ્મદ્ભિઃ યજ્ઞ કરનારથી, મનુષ્યેભિઃ માણસોથી
અગ્નિઃ અગ્નિ.

અર્થ—જેમ ગર્ભિણી સ્ત્રીઓમાં ગર્ભાં ગુપ્ત રહે
છે, તેમ અરણીના લાકડામાં અગ્નિ રૂપે જે ગુપ્ત રહેલો
છે. તેને અજ્ઞાન નિદ્રાથી જાગેલા જ્ઞાનીઓ તેમજ અગ્નિ-
હોત્રીઓ, દરરોજ સ્તુતિ કરી પૂજે છે. તેજ બ્રહ્મ છે.

અન્ય દેવો (સમષ્ટિ) હિરણ્યગર્ભના અંશ છે.
 યતશ્ચોદેતિસૂર્યોઽસ્તંયત્રચગચ્છતિ તન્દેવાઃસર્વેઽર્પિ-
 તાસ્તદુનાત્યેતિકશ્ચન । એતદ્વૈતત્ ॥૯॥

અન્યથા—યતઃ—જે પ્રાણુ નામના ચેતનમાંથી ચ-
 અને ઉદેતિ—ઉદય પામે છે. સૂર્ય—સૂરજ, અસ્તં—આથમે છે
 યત્ર—જે પ્રાણુ ચેતનમાં ચ—અને, ગચ્છતિ—ગાય છે, તં
 તે પ્રાણુરૂપ ચેતનને, દેવાઃ—સર્વ દેવો, અર્પિતાઃ—આધારે
 રહેલા છે તત્—તે સમષ્ટિના પ્રાણુરૂપ ચેતનને ડ—નક્કી,
 ન અત્યેતિ આજ્ઞા વિરૂદ્ધ જતા નથી, કશ્ચન—કોઈ દેવ.

અર્થ—સમષ્ટિ રૂપ ચૈતન્યના પ્રાણુમાંથી સૂરજ ઉગે
 છે તથા આથમે છે, ને સર્વ દેવોનું દેવપણું જેને આધારે
 છે, વળી એવી કોઈપણ ચીજ નથી કે જે તેની આજ્ઞા
 ઉલ્લંઘન કરી શકે, આ તેજ બ્રહ્મ છે.

ચૈતન્ય બ્રહ્મ એકજ છે.

યદેવેહતદમુત્રયદમુત્રતદન્વિહ ।

મૃત્યોઃસમૃત્યમાપ્નોતિયદ્દહનાનેવપश्यति ॥૧૦॥

અન્યથા—યત્—જે, એવ—જે દહ—અહીં, તત્—તે, અમુત્ર
 ખીજે, યત્—જે, અમુત્ર—ખીજે, તત્—તે, અનુ—અનુસારે,
 (તદનુ—તેવુંજ) દહ—અહિં, મૃત્યોઃ—મૃત્યુ પછી, સઃ—તે,

મૃત્યુમાપ્રોતિ-મરણ પામે છે, ય:-જે, હહ-આ એકજ
પ્રહ્લમાં, નાના-જુદું જુદું. હવ-પેડે, પશ્યતિ જુએ છે.

અર્થ—જે ચૈતન્ય જીવપ્રાણી માત્રમાં જર્ણુ છે તેજ
ચૈતન્ય ઇશ્વરમાં પણ છે. ને જે ચૈતન્ય ઇશ્વર રૂપ
માન્યું છે, તેજ જીવરૂપે છે. આ એકજ પ્રહ્લમાં જે
જુદું જુદું જુએ છે તે (વાસના ખીજને યોગે) જન્મ
મરણમાંથી મુક્ત થતા નથી (એક મરણથી ખીજ મર-
ણને પામે છે.)

પ્રહ્લ સમજવાનું સાધન.

મનસૈવેદમાત્તવ્યન્નૈહનાનાસ્તિકિઞ્ચન ।

મૃત્યોઃસમૃત્યુક્તચ્છતિયદ્દહનાનેવપશ્યતિ ॥૧૧॥

અન્વય— મનસા-સંસ્કારી મનથી, એવ-જ, હદં
આ પ્રહ્લ, આત્મવ્યં-સમજાય છે, ન-નહિ, હહ-આ પ્રહ્લમાં
નાના-જુદું, અસ્તિ-છે કિશ્ચન-કાંઈ પણ.

અર્થ—ગુરૂ તથા શાસ્ત્રથી સંસ્કાર પામેલા મનથી,
આ પ્રહ્લ ઓળખાય છે. એમાં જુદું જુદું કાંઈ છેજ
નહિ, જે જુદું જુદું માની (વાસના રાખે છે.) તે જન્મ
મરણ પામ્યા કરે છે.

અંગુષ્ઠમાત્રઃપુરુષોમધ્યઆત્મનિતિષ્ઠતિ ।

ईशानोभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥१२॥

અન્વય—અંગુષ્ઠમાત્રઃ—અંગોડા જેવડો, પુરુષઃ—આત્મા
મધ્યે—મધ્યમાં, આત્મનિ—દેહાત્મામાં, તિષ્ઠતિ—રહેલો છે,
ईशानઃ નિયામક, ભૂતભવ્યસ્ય—ત્રણે કાળના, ન—નહિ, તતઃ
આત્મજ્ઞાન પછી વિજુગુપ્સતે—ખીએ છે.

અર્થ—અંગોડા જેવડો આત્મા શરીરના મધ્યભાગ
(અંતઃકરણ) માં રહેલા છે. તે ત્રણે કાળનો સાક્ષી છે.
આવું જ્ઞાન જેને થયું છે તે માણસ પ્રભુથી કાંઈ છાતું
રાખવા લાયક હોય, એમ માનતો નથી. તેજ આ
આત્મા છે.

અંગુષ્ઠમાત્રઃપુરુષોજ્યોતિરિવાધૂમકઃ ।

ईशानोभूतभव्यस्यसएवाद्यंसउश्वः । एतद्वैतत् ॥१३॥

અન્વય—અંગુષ્ઠમાત્રઃ—અંગોડા જેવડો, પુરુષઃ—પૂરણ
આત્મા, જ્યોતિઃ—તેજ અગ્નિ, અધૂમકઃ—ધૂમાડા વિનાનો,
ईशानઃ—નિયામક, ભૂતભવ્યસ્ય—ત્રણે કાળના, સઃ—તેજ, એવ
જ અદ્ય—હમણાં, સઃ—તે ઉ—નકકી, શ્વઃ ભવિષ્યમાં રહેશે.

અર્થ—આ અંગુડા જેવડો આત્મા ધુણીવિનાના
અગ્નિ જેવો છે, તે ત્રણે કાળમાં નિયામક તરીકે વિદ્ય
માન છે તેવોજ ભવિષ્યમાં રહેશે. આ તેજ આત્મા છે.

યથોદકન્દુર્ગેવૃષ્ટમ્પર્વતેષુવિધાવતિ ।

एवंधर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥१४॥

અન્યથા—યથા—જે પ્રમાણે, ઉદકં—જળ, દુર્ગે—પર્વ-
તની ટોચે, વૃષ્ટં—વરશીને, પર્વતેષુ—પર્વતના ઢાળમાં, વિધા-
વતિ—વેગથી વહે છે, एवं—એવીજ રીત, ધર્માન્—જે જે
શરીર ધારણ કર્યું હોય તે શરીરના ધર્મને પ્રથક્—જુદો,
પશ્યન્—માનીને, તાન્—તે તે શરીરના ધર્મોને એવ-જ,
અનુધાવતિ—વર્તે છે. (જેવું શરીર ધારણ કરે તે શરીરના
ધર્મ બળવે છે.)

જેમ પર્વત ઉપર પડેલો વરસાદ નીચાણવાળા
ભાગમાં જોરથી વહે છે. તેમજ જૂદાં જૂદાં શરીરના
ભાવને પામેલો આત્મા તે તે શરીરને યોગ્ય, ધર્મો બળવે
છે. (વારે વારે જન્મ મરણ લેછે.)

यथोदकं शुद्धं शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

एवमुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥१५॥

અન્યથા—યથા—જેમ, ઉદકં—પાણી, શુદ્ધે—ચોક્કા
પાણીમાં, શુદ્ધં—ચોક્કા, આસિક્તં—પડ્યું હોય, તાદૃક્—તેવુંજ,
એવ-જ, ભવતિ—થાય છે, एवं—એવી રીતે. વિજાનતઃ મુનેઃ
આત્મજ્ઞાનના અનુભવી મુનિને આત્મા—આત્મા એકરૂપ,
ભવતિ—થાય છે. ગૌતમ—હે ગૌતમ ! નચિકેતા !

અર્થ—હે નચિકેતા ! જેમ ચોખ્ખા પાણીમાં પડેલું પાણી ચોખ્ખું રહે છે. તેમજ પોતાને આત્મા માનનારા મુનીઓ (દુનિઆના સુખ દુઃખનો સંસર્ગ મનમાં લાવતાજ નથી.)

પંચમ વક્ષો.

પંચ ભૂતાત્મક દેહથી આત્માની જુદાઈ.

ૐ પુરમેકાદશદ્વારમજસ્યાવક્રચેતસઃ ।

અનુષ્ઠાયનશોચતિવિમુક્તશ્ચવિમુચ્યતે । એતદ્વૈતત્ ॥૧॥

અન્યથ—પુરં—નગર જેવું એકાદશદ્વારં—અગીઆર દરવાજાવાળું, અજસ્ય—જન્મ વગેરેથી રહિત આત્માનું, અવક્રચેતસઃ—જ્ઞાનથી સરલ સ્વરૂપવાળું. અનુષ્ઠાય—ધ્યાનમાં લઈને, ન—નહિ, શોચતિ—શોક કરે છે, વિમુક્તઃ—મનથી પોતાને મુક્ત સમજનાર, વિમુચ્યતે—મોક્ષ પામે છે.

અર્થ—જન્મ વગેરે છ વિકારથી રહિત, માયાથી પર આત્માનું આ શરીર છે તે અગીઆર દરવાજાવાળું નગર છે. આ શરીરને પોતાનું કરી જાણનાર જે આત્મા છે તેને પરમાત્મા રૂપ જાણનાર જ્ઞાની, શોક કરતો નથી, કારણકે આત્મા નિત્ય મુક્ત છે. તે ઉપરના જ્ઞાનના વિચારથી ખરેખર મુક્ત થાય છે, આ તેજ (આત્મા) છે.

આત્મા વિશ્વ વ્યાપી છે.

હંસઃસુચિષદ્વસુરન્તરિક્ષસદ્દોતાવેદિષદતિથિર્દુરોણ-
સત્ । નૃષદ્વરસદ્દતસદ્વ્યોમસદ્બજાગોજાઋતજાઅદ્રિજા

ઋતમ્બૃહત્ ॥૨॥

અન્યથા— હંસઃ—સૂર્ય, સુચિષદ્—સ્વર્ગમાં વસનાર, વસુ
આઠ વસુરૂપે અન્તરિક્ષસત્—આકાશમાં ફરનાર, દોતા—અગ્નિ
રૂપે, વેદિષત્—પૃથ્વીરૂપ વેદીમાં વસનાર, અતિથિઃ—સોમરૂપે
દુરોણસત્—યજ્ઞ મંડપમાં જનાર, નૃષત્—મનુષ્યમાં પ્રવેશનાર
વરસત્—દેવોમાં રહેનાર, ઋતસત્—સન્યમાં વસનાર, વ્યોમસત્
આકાશ ગમન કરનાર અબ્જાઃ—પોરારૂપે પાણીમાં વસનાર,
ગોજાઃ—પૃથ્વીમાં અન્નરૂપે થનાર, ઋતજાઃ—કર્મથી શરીર-
રૂપે થનાર, અદ્રિજાઃ—પર્વતમાંથી નદીરૂપે થનાર, ઋતં
સર્વત્ર ગતિવાળું બૃહત્—સર્વ વ્યાપક.

અર્થ—સૂરજ રૂપે તે સ્વર્ગમાં રહે છે, વસુરૂપે
અન્તરિક્ષમાં રહે છે. દેવોના અગ્નિરૂપે તે (આત્મા) પૃથ્વી
રૂપ વેદીમાં રહે છે. સોમરૂપે સોમ રાખવાના ઘડામાં
રહે છે. માણસ તેમજ દેવમાં રહે છે. તે યજ્ઞ તેમજ
આકાશમાં રહે છે. પાણીમાં પોરા રૂપે ઉત્પન્ન થઈ
નિવાસ કરે છે. પૃથ્વીમાં અનાજ રૂપે પેદા થાય છે.

કર્મથી શરીર રૂપે થાય છે. પર્વતમાં નદી રૂપે થાય છે.
તે સત્યરૂપ મહાન્ અનન્તાત્મા છે.

આત્મજ્ઞાનીનાં લક્ષણો.

ऊर्ध्वम्प्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति ।

मध्येवामनमासीनंविश्वेदेवाउपासते ॥૩॥

ऊर्ध्वम्—ઉપર, પ્રાણ—પ્રાણને, ઉન્નયતિ—ઘડાવે છે,
અપાન—અપાનવાયુને, પ્રત્યક્—નીચેના ભાગમાં અસ્પૃશ્ય
ફેંકે છે, મધ્યે—હૃદયાકાશમાં, વામન—સૂક્ષ્મરૂપે. આસીન બેઠેલો.
વિશ્વે દેવાઃ—સર્વે દેવો, ઉપાસતે—ઉપાસે છે (ઇન્દ્રિયોના
દેવો આત્માની પોતાને બળ આપનાર માનીને ઉપા-
સના કરે છે,

આત્માથી દેહ જૂદો છે.

अस्यविस्रंसमानस्यशरीरस्थस्यदेहिनः ।

देहाद्विमुच्यमानस्यकिमत्रपरिशिष्यते । एतद्वैतत् ॥૪॥

અન્વય—અસ્ય—આ ચૈતન્યના, વિસ્રંસમાનસ્ય—જુદા
પડતાં. શરીરસ્થસ્ય—શરીરમાં રહેલ દેહિનઃ—આત્માના,
દેહાત્—દેહથી, વિમુચ્યમાનસ્ય—છૂટા પડતાં, કિમ્—શું અત્ર
આ શરીરમાં, પરિશિષ્યતે—બાકી રહે છે. એતત્—આ, વૈ-
નકકી. તત્—આત્મા.

અર્થ—આ દેહનો માલિક આત્મા જ્યારે આ શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. ત્યારે આ શરીરમાં શું બાકી રહે છે ? (જ-કાંઈ નહિ) માટે જે તત્ત્વથી આ શરીર જીવતું જણાય છે. તેજ આત્મા છે.)

નપ્રાણેનાપાનેનમર્ત્યોજીવતિકશ્વન ।

इतरेणतुजीवन्तियस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥५॥

અન્વય—ન પ્રાણેન-પ્રાણથી નહિ, ન અપાનેન-અપા-
નથી નહિ મર્ત્યઃ-માણસ જાત જીવતિ-જીવે છે, કશ્વન-
કાંઈ પણ इतरेण-કાંઈક બીજાથી, તુ-પણ, જીવન્તિ-જીવે
છે. યસ્મિન્-જે મૂળ તત્ત્વ આત્મામાં, एतौ-પ્રાણ તથા
અપાન બન્ને, उपाश्रितौ-આશ્રય મેળવે છે.

અર્થ—પ્રાણ કે અપાનથી કાંઈપણ માણસ જીવતો
નથી, પણ આ પ્રાણ તથા અપાન એમ બન્નેને આશ્રય
આપનાર બીજું કાંઈક ચૈતન્ય નામે છે, તેનાથી જીવે છે.

वणी ब्रह्मनुं विशेष वार्त्तुन.

हन्ततइदम्प्रवक्ष्यामिगुह्यंब्रह्मसनातनम् ।

यथाचमरणंप्राप्यआत्माभवतिगौतम ॥६॥

અન્વય—હન્ત-હવે, જરૂર, તે-તને, इदं આ, પ્રવ-
ક્ષ્યામિ-કહીશ. गुह्यं-ગુપ્ત રાખવા જેવું, ब्रह्म-બ્રહ્મ, સના

તનં-પરા પૂર્વથી, યથા-જે રીતે, ચ-તથા, મરણપ્રાપ્ય-મરણ પામીને, આત્મા-જીવ, ભવતિ-થાય છે. ગૌતમ-હે નચિકેતા,

અર્થ—હવે હું તને જરૂર ફરીથી પરાપૂર્વથી ચાહ્યા આવેલા બ્રહ્મને ઓળખાવીશ, જે ગુપ્ત રાખવા જેવું છે, આત્મા ઓળખવાથી મોક્ષ થાય છે. અને જે નહિ જાણવાથી ફરી ફરીને જન્મ મરણ ચાલુ રહે છે, તે હે નચિકેતા ! તું હવે સાંભળ.

યોનિમન્યેપપદ્યન્તેશરીરત્વાયદેહિનઃ ।

સ્થાણુમન્યેઽનુસંયન્તિયથાકર્મયથાશ્રુતમ્ ॥૭૯॥

અન્વય—યોનિં-જન્મને, અન્યે-કેટલાક જીવો, પ્રપદ્યન્તે-પામે છે, શરીરત્વાય-નવું શરીર ધારણ કરવાને, દેહિનઃ-ખીજાં પ્રાણીઓ, સ્થાણું=વૃક્ષના જન્મને (પામે છે,) વળી અન્યે-ખીજા ધણા પાપી જીવો, અનુસંયન્તિ પામે છે, યથા-જે રીતે કર્મ-કર્મ, યથા-જે રીતે, શ્રુતં-સાંકે કે નરસું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તે પ્રમાણે,

અર્થ—કેટલાક અજ્ઞાની જીવો મરણ પામ્યા પછી, ફરી જન્મ લેછે, કેટલાક પાપી જીવો વૃક્ષાદિક જન્મ પામે છે. આ લોકમાં જેવાં કર્મ કર્યાં હોય અથવા જે

પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તેને અનુસારે ચાંદ્ર કે નરનું શરીર મળે છે.

બ્રહ્મનું ગુપ્ત સ્વરૂપ.

यएषःसुप्तेषुजागर्तिकामंकामंपुरुषोनिर्मिमाणः ।
तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाःश्रिता
सर्वेतदुनात्येतिकश्चन । एतद्वैतत् ॥८॥

અનવય—યઃ-જે, ઇષઃ-આ સ્વયં પ્રકાશ આત્મા, સુષ્પ્તેષુ-ઘન્દ્રિયો વિરામ પામે છે ત્યારે, જાગર્તિ જાગે છે, કામં કામં-દરેક કામના રૂપે, (પશુ બાળકો વગેરેને) પુરુષ-પૂર્ણ સ્વરૂપ આત્મા નિર્મિમાણઃ-રચ્યું, તત્-તે, એવ-જ, શુક્રં-સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત, તત્-તે બ્રહ્મ, તત્-તે, એવ-જે, અમૃતં-મોક્ષ, ઉચ્યતે-કહેવાય છે, તસ્મિન્-તે બ્રહ્મ માં, લોકાઃ-સર્વ લોક (મૃત્યુ લોકથી બ્રહ્મ પર્યન્ત સર્વ લોક) શ્રિતાઃ-આશ્રય કરીને રહેલા છે. સર્વે-સધળા, તત્ તે, ઉ-જ, ન-નહિ, અત્યેતિ-બ્રહ્મથી બીજા ભાવને પામી શકતા નથી. કશ્ચન-કોઈ પણ એતત્-આ વૈ-ખરેખર, તત્ આત્મા છે.

અર્થ—આ જે આત્મા છે તે સ્વયં પ્રકાશ છે, ચોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પશુ પુત્ર વગેરેને પેદા કરે છે,

ને જે સર્વ ઇન્દ્રિયો, નિદ્રાધિન થવા છતાં પોતે જાગે છે. તેજ સર્વ વ્યાપક શુદ્ધ નિત્ય મુક્ત સ્વભાવ આત્મા મોક્ષ રૂપ છે. તે બ્રહ્મને આધારે પૃથ્વી આદિ અનેક લોકો રહેલા છે. આ બ્રહ્મથી કાંઈ વિશેષ છે જ નહિ, આ બ્રહ્મજ છે. આનું નામજ આત્મતત્ત્વ.)

દૃષ્ટાંતથી આત્મા સર્વ વ્યાપી છે, તેની સમજુતિ.

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्व भूतान्तरात्मारूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च । ૧।

અન્વય—અગ્નિઃ-દેવતા (અગ્નિ) યથા-જેમ, એકઃ-એક ભુવનં-(લાકડાં) પ્રવિષ્ટઃ-પ્રવેશીને રૂપં, રૂપં-જુદાં જુદાં રૂપને, પ્રતિરૂપ-જેવું લાકડું તેવા આકારે, બભૂવ-થાય છે, એકઃ એકજ તથા-તે રીતે, સર્વ ભૂતાન્તરાત્મા-સર્વ પ્રાણીમાં પેસી ગતિ કરનાર આત્મા, રૂપરૂપં-દરેક રૂપમાં, પ્રતિરૂપં તે તે શરીરના આકારે થઈ જાય છે. બહિઃ-પોતાના સ્વ-રૂપથી બહારનું (જુદું) ચ-અને.

અર્થ—જેમ અગ્નિ જેવા (વાંકાચુંકા આકારવાળા) લાકડામાં પ્રવેશ કરે છે, તેવા આકારનો બને છે, તેમ આત્મા જેવું શરીર ધારણ કરે તેવા શરીર રૂપે બને છે,

પણ તેનું યથાર્થ રૂપ શરીરથી જૂદું છે, તે આકાશની માફક નિર્વિકારી છે.

સુખ દુઃખ આત્માના ધર્મો નથી.

વાયુર્યથૈકોભુવનંપ્રવિષ્ટોરૂપંરૂપંપ્રતિરૂપોબભૂવ ।

एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मारूपंरूपंप्रतिरूपोबहिश्च । १०

અન્વય—વાયુ:-પવન, યથા-જેમ, એક:-એક, ભુવનં શરીર પામીને, પ્રવિષ્ટ:-પ્રવેશ કરીને, રૂપં રૂપં-અનેક રૂપ પામીને, પ્રતિરૂપ-જેવું શરીર ધરે તેવા તાદાત્મ્ય ભાવને, બભૂવ-પામે છે. (થાય છે.) (જીજ્ઞા અન્વય ૯ માં મ્લો-કમાં જોઈ લેવા.)

અર્થ—જેમ વાયુ જેવા શરીરમાં પ્રવેશ કરે તેવા સ્વરૂપને પામે છે, તેમજ આત્મા પણ જેવું શરીર ધારણ કરે તેવા ભાવને પામે છે. જોકે પોતે આકાશની માફક નિર્વિકારી છે. (સુખ દુઃખ મનના ધર્મ છે. જૂખ તરફ પ્રાણના ધર્મ છે. ટાઢ તડકા લાગવો એ શરીરના ધર્મ છે-પણ આત્માના નહિ.)

सूर्यो यथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः
एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यः

અન્યથા—સૂર્ય-સૂરજ, યથા-જેમ, સર્વ લોકસ્ય-પ્રાણી
માત્રના, ચક્ષુ-આંખો રૂપ, ન-નહિ, લિપ્યતે-લેપાયમાન
થતો નથી, ચાક્ષુષૈઃ-આંખના, બાહ્યદૌષૈઃ-બારના દોષથી,
એક-એક તથા-તેમજ, સર્વભૂતાન્તરાત્મા-સર્વ જીવમાં જીવ
રૂપ રહેલો આત્મા, લોકદુઃખેન-દેહા ધ્યાસથી આત્મામાં
કર્તા બોક્તાનો આરોપ થવાથી જન્મ મરણ આદિ
દુઃખથી, ન-નહિ, લિપ્યતે-લેપાતો નથી. બાહ્યઃ-બહારનાં.

અર્થ—સૂરજ જેમ જીવ પ્રાણી માત્રની દૃષ્ટિના
અધિષ્ઠાતા દેવ છે. છતાં આંખથી સારા નરતા દેખાવો
જોવાથી સૂર્યને તેનો કાંઈ સંબંધ નથી. તેમજ આ
આત્મા સૂર્યની પેઠે સર્વ જીવ પ્રાણી માત્રનો ચૈતન્ય
પોષક છે, છતાં લોકનાં બહારનાં દુઃખ સાથે આત્માને
કાંઈપણ સંબંધ નથી.

આત્મજ્ઞાનથી થતું સુખ.

एकोवशीसर्वभूतान्तरात्माएकरूपंबहुधायःकरोति ।
तमात्मस्थंयेऽनुपश्यन्तिधीरास्तेषांसुखंशाश्वतन्नेतरे-
षाम् ॥१२॥

અન્યથા—એકઃ-એકજ (સગ્નતીય, વિગ્નતીય, સ્વગત
ભેદ રહિત) વશી-આખું બ્રહ્માંડ જેના વશ છે, સર્વ ભુતા-
ન્તરાત્મા-જીવ પ્રાણી માત્રમાં ચૈતન્ય સ્વરૂપ, એક-એકજ,

રૂપ-રૂપે (છતાં) બહુધા-બુદ્ધે બુદ્ધે રૂપે ય:-જે, કરોતિ-કરે છે, તં-તેને, આત્મસ્થં-બુદ્ધિમાં રહેલ ચેતનને, યે-જે, અનુપश्यन्ति-બુદ્ધે છે, ધીરા:-જ્ઞાનીઓ તેણાં-તેણા આત્મ જ્ઞાનીઓને સુખં-આત્મ સાક્ષાત્કારનું સુખ, શાશ્વતં-કાયમનું ન-નહિ, इतरेषां-આત્મજ્ઞાન વિનાનાને.

અર્થ—અનન્ત કોટિ પ્લહાંડ સુધી સર્વવ્યાપક રૂપ પોતે બર્થો છે. જગતના સર્વ પદાર્થ જેના કબજામાં છે. ને જીવપ્રાણી માત્રને ચૈતન્ય પોષી રહ્યો છે, ને પોતે એકલો છતાં અનેક રૂપે થાય છે. ને આવા ગુણવાળા આત્માને જ્ઞાનીઓ ઓળખે છે, ને તેથીજ તેમને કાયમનું સુખ મળે છે, પણ ખીજા (આજ્ઞાની જીવોને) સુખ મળતું નથી.

નિત્યોઽનિત્યાનાશ્ચેતનશ્ચેતનાનામેકોબહૂનાંયોવિદધા
તિકામાન્તમાત્મસ્થંયેઽનુપश्यन्तिધીરાस्तेषांશान्तिः-
શાશ્વતીનેતરેષામ્ ।૧૩।

અન્યથા—નિત્ય-અવિનાશી, અનિત્યાનામ્-નાશવંત જગતના, ચેતન-ચૈતન્ય, ચેતનાનામ્-અન્યજી જીવોના, એક એકજ, બહુનામ્-ધણા જીવોના કામાન્-કર્મને અનુસારે ભોગોને વિદધાતિ-આપે છે, તમ્-તેને આત્મસ્થમ્-બુદ્ધિદ્વારા

જે હૃદયમાં ઓળખાય છે તે, ચે-જે, ધીરા:-જ્ઞાનીઓ
અનુપश्यन्ति-અનુભવે છે, તેષાં-તેમનેજ, શાશ્વતી-કાયમની,
શાન્તિ-મોક્ષ મળે છે, ન-નહિ, इतरेषां-બીજાઓને,

અર્થ— જે જે નાશવંત પદાર્થ (સૂર્ય, પૃથ્વી
વગેરે) છે તે બધાને ચેતન આપી અવિનાશી બનાવે છે,
તે આત્માજ છે, વળી કાડીથી બ્રહ્મા પર્યન્ત સર્વ
જીવોને તે આત્માનુંજ ચૈતન્ય ચંચળ બનાવે છે. વળી
જીવોની સર્વ કામનાઓ જે પૂરે છે. તે આત્મા છે,
આવા આત્માને જે જ્ઞાની પોતાના હૃદયમાં સમજીને
અનુભવે છે તેઓને અવિચળ શાન્તિ મળે છે, બીજા
(અજ્ઞાની) ને નહિ.

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यम् परमं सुखं ।

कथन्नुत द्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ ૧૪ ॥

અન્યથ—તત્-તે, एतत्-આ (જ્ઞાન રૂપ આત્મા)
इति-એમ, मन्यन्ते-માને છે. अनिर्देश्यम्-અતાવી ન શકાય
એવા (વર્ણવી શકાય નહિ તેવો) परमम्-ધણું ઉત્તમ
सुखम्-સુખ, कथम्-કેવી રીતે, नु-નહી, तत्-તે આત્મા,
विजानीयम्-હું જાણું, किमु-કેવી રીતે, भाति-દેખાય છે.
विभाति-રૂપ દેખાય છે, वा-અથવા.

અર્થ—આ તેજ આત્મા છે એમ જ્ઞાત્ર જ્ઞાનીઓ જોને (મનવાણીથી સમજ કે બતાવી ન શકાય તેવા આત્માને) સમજ, અનુભવીને પરમ સુખ માને છે. તે આત્માને હું (નચિકેતા) કેવી રીતે જાણું ?

नतत्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकन्नेमाविद्युतोभान्तिकुतोऽय
मग्निः । तमेवभान्तमनुभान्तिसर्वतस्यभासासर्वभिदं
विभाति ॥१५॥

તત્ર-તે આત્માને, સૂર્ય-સૂરજ, ન ભાતિ-બતાવી શકતા નથી, ચ-અને ચન્દ્ર તારકમ્-ચંદ્રમા અને તારોઓ, નભાતિ બતાવી શકતા નથી. (તો પછી) ન-નહિ હિમા-આ વિદ્યુત્ વિજળીઓ, નભાન્તિ-બતાવી શકતી નથી. (તો પછી) કુતઃ-કેવી રીતે, તમ્-તે આત્માને, અયમ્-આ, અગ્નિઃ= (પ્રકાશયિષ્યતિ બતાવી શકશે,) તમ્-તે એવ-જ, ભાન્તમ્ પ્રકાશ થવાથી, સર્વમ્-આખું જગત્ અનુભાતિ-જોવામાં આવે છે, (સ્પૃતિમાં આવે છે.) ચ-અને, તસ્ય-તે આત્માના ભાસા-પ્રકાશથી, હદં સર્વ-આ બધું, વિભાતિ દેખાય છે.

અર્થ—તે આત્માને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા કે આ વિજળીઓ પણ પોતાના તેજથી બતાવી શકતી નથી. તો પછી અગ્નિ તો તેને શીરીતે બતાવી શકે ? કારણ એ છે

કે આત્માના બળથીજ સૂરજ વગેરે તેજવાળા થાય છે.
(પણ આત્મા સિવાય, સૂરજ વગેરે પોતે તેજવાળા
નથી) ને ખીજાને તેજ આપી શકેજ નહિ.

પાઠ વહી.

ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाखण्षोऽश्वथःसनातनः ।

तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाःश्रिताः
सर्वेतदुनात्येतिकश्चन । एतद्वैतत् ॥ ૧ ॥

અન્વય—અષઃ—આ સંસાર, ઉર્ધ્વમૂલ—ઉચ્ચ કારણ-
મંથી ઉત્પન્ન થયેલું, અર્વાક્ષાખ—નીચે ફેલાએલી શાખા
વાળું (નીચે ફેલાએલી ડાળીઓ રૂપ જગત્) સનાતનઃ
મૂળથીજ છે, અશ્વત્થ—નાશવંત સંસાર (પીંપળો) તત્
અવ—તે સંસારનું મૂળ, શુક્ર—શુદ્ધ, બ્રહ્મ—બ્રહ્મ છે, ચ—અને
તત્—અવ—તે જ અમૃતમ્—અવિનાશી, ઉચ્યતે—કહેવામાં આવે
છે, તસ્મિન્—તેમાં સર્વેલોકાઃ સર્વ લોક, શ્રિતાઃ—આશ્રય
લાઇને રહ્યા છે. ઉ—અને, તત્—તેને કશ્ચન—કોઇ પણ, ન
અત્યેતિ—આજ્ઞા ઓળંગી શકતું નથી. એતત્—આ વૈ—નક્કી
તત્—તે બ્રહ્મ છે.

અર્થ—આ જગત્ પરાપૂર્વથી અશ્વત્થ રૂપે વર્ણ-
વવામાં આવે છે. જેની જડ બ્રહ્મ છે, ને જે નીચે

જમત્ રૂપે ડાળાં પાંખડાં રૂપે ફેલાયું છે. (જેમ આમ્મીના આખા ઝાડમાં ખટાશ ભરેલી છે તેમ આ આખા સંસારમાં મૂળ અક્ષમાંથી આવતો ચૈતન્ય પ્રવાહ વહી રહ્યો છે, જેથી) આ આખો સંસાર તેને આશ્રયે રહ્યો છે, તેના સિવાય કોઈની પણ સ્થિતિ હોયજ નહિ, આ, તેજ આત્મા છે.

આ આખું જગત્ અક્ષથીજ ચાલે છે.

यदिदंकिञ्चजगत्सर्वंप्राणएजतिनिःसृतम् ।

महद्भयंवज्रमुद्यतंयएतद्विदुरमृतास्तेभवन्ति ॥२॥

અન્યથ—યત્-જે, હરં-આ, કિંચ-કંઈ, જ-ત્સર્વ-આખું જગત્, પ્રાણે-અક્ષમાં એજતિ-આશ્રય લે છે, નિઃસૃતમ્-નીકળ્યું છે, મહદ્ભયં-મહાન ભયંકર છે. વજ્રમ્ ડયતં વજ્ર ઉપાડીને ઉભેલું, યઃ-જે માણસ એતત્-આ અક્ષને, વિદુઃ-જાણે છે. તે-તેઓ, અમૃતાઃ-અક્ષરૂપ બને છે ભવન્તિ થાય છે, (મોક્ષે જાય છે.)

અર્થ—જેમ પ્રાણ એ આ શરીરના નિભાવ માટે મુખ્ય તરવ છે. તેમજ આ જગતમાં જગત્ રૂપ જે કંઈ અનુભવાય તે બધું અક્ષરૂપ તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. વળી તે વજ્ર ઉગામીને ઉભેલું છે. (તે કોઈની ભૂલને ક્ષમા કરતું નથી.) આવી રીતે જે અક્ષને સમજે છે

તેઓજ અમૃત રૂપ થાય છે. (વિદેહ મુક્ત ગણાય છે)

મયાદસ્યાગ્નિસ્તપતિમયાત્તપતિસૂર્યઃ ।

મયાદિન્દ્રશ્વવાયુશ્ચમૃત્યુર્ધાવતિપશ્ચમઃ ॥૩॥

અન્વય—અસ્ય—આ પ્લહના, મયાત્—ભયથી, અગ્નિજ્નઃ—અગ્નિ, તપતિ—તપે છે. મયાત્—ખીકથી, સૂર્યઃ—સૂરજ તપતિ તપે છે. ઇન્દ્ર વાયુઃ—અને મૃત્યુઃ—યમરાજ ધાવતિ—ફરજ બળવે છે. પંચમઃ—પાંચમો.

અર્થ—આ પ્લહના ભયથી અગ્નિ ગરમી આપે છે, સૂરજ પ્રકાશ આપે છે, ઇન્દ્ર વરસાદ વરસાવે છે. પવન વાય છે, તે પાંચમું મૃત્યુ (યમરાજ) પણ પોતાની શ્રવ લેવા રૂપ ફરજ બળવે છે.

इहचेदशकदूबोद्धुम्प्राक्शरीरस्यविस्रसः ।

ततःसर्गेषुलोकेषुशरीरत्वायकल्पते ॥४॥

અન્વય—હહ—આ જન્મમાં, ચેત્—જે અશક્ત—શક્તિ માન થાય, બોધું—જાણવાને પ્રાક્—પહેલાં, શરીરસ્ય—શરીરના, વિસ્રસઃ—વિલય નાશ, તત્—તો પછી, સર્ગેષુ લોકેષુ પૃથ્વી વગેરે લોકમાં, શરીરત્વાય—નવું શરીર ધારણ કરવાને કલ્પતે—લાયક થાય છે,

અર્થ—મરણ પામ્યા પહેલાં જે આ તત્ત્વ જાણવા શક્તિમાન ન થવાય તો ફરી નવું શરીર ધારણ કરવું પડે છે.

આત્મજ્ઞાનની જરૂર.

યથાદર્શેતથાત્મનિયથાસ્વપ્નેતથાપિતૃલોકે । યથાપ્સુ
પરીવદદશેતથાગન્ધર્વલોકેછાયાતપયોરિવબ્રહ્મલોકે ॥

અન્યથ—યથા—જેમ, આદર્શ—ચોકખા દર્પણમાં, તથા
તેજ પ્રમાણે આત્મનિ-હૃદય આકાશમાં,

યથા—જેમ, સ્વપ્ને—સ્વપ્નમાં, તથા—તેમજ, પિતૃલોકે—
પિતૃલોકમાં, યથા—જેમ, અપ્સુ—પાણીમાં, પરિ ફવ-ચારે
તરફથી પૂર્ણ ભરેલું, દદશે—દેખાય તે તથા—તેજ પ્રમાણે,
ગન્ધર્વ લોકે—ગન્ધર્વલોકમાં, છાયાતપયોઃ—તડકા છાયા પેઠે
બ્રહ્મલોકે—બ્રહ્મલોકમાં,

અર્થ—કોઈ કહે કે મનુષ્ય લોકમાં બ્રહ્મજ્ઞાન ન
થાય તો પિતૃલોકમાં જઈને જ્ઞાન પામીશું. તો (જવાબ)
ત્યાં પિતૃલોકમાં જ્ઞાન થતું નથી. બ્રહ્મલોકમાં આત્મજ્ઞાન
થાય છે, પણ ઉપાસનાબળ વિના બ્રહ્મલોક મળતું
નથી. ત્યારે આ જન્મમાંજ મોક્ષનો નિશ્ચય કરવો હોય
તો જ્ઞાનની જરૂર છે. તે બ્રહ્મજ્ઞાન, દર્પણમાં પ્રતિબિંબની
પેઠે સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન અધિકારીના હૃદયમાં બરા-
બર હોય છે, પણ સ્વપ્નના પદાર્થ બરાબર સંબંધવાળા
હોતા નથી તેમ પિતૃલોકમાં આત્મા બરાબર સમજતો
નથી, વળી પવનથી હલતા પાણીમાં જેમ ઓળો બરા-

બર જણાતો નથી તેમજ આત્મા ગન્ધર્વ લોકમાં પણ
બરાબર જણાતો નથી, પણ બ્રહ્મલોકમાં જાયો તડકો
જૂદો જૂદો જણાય છે તેમ ઉપાધિથી રહિત આત્મા
બ્રહ્મલોકમાં સૂર્યની માફક સમગ્રય છે.

જ્ઞાનનું ફળ.

इन्द्रियाणाम्प्रथमभावमुदयास्तमयौचयत् ।

पृथगुत्पद्यमानानामत्वाधीरोनशोचति ॥ ૬ ॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયાણામ્-ઇન્દ્રિયોના, પ્રથમ્ક્રમાવં-જુદા
ભાવને ઉદયાસ્તમયૌ-જાગતાં ને ઉંધતાં, ચ-અને, યત્-જે
પૃથક્ ઉત્પદ્યમાનાનાં-મૂળ કારણ આત્માથી જુદા જુદા
ભાવને પામતાં, મત્વા-સમજી લઇને, ધીર-જ્ઞાની, નશોચતિ
શોક કરતો નથી.

અર્થ—ઇન્દ્રિયો આત્મા નથી, કારણકે જાગ્રતમાં
સ્થૂલ શરીરની ઇન્દ્રિયો સ્વપ્નના વ્યવહારમાં નકામી છે.
જતાં સ્વપ્ન વ્યવહાર અનુભવાય છે. આવી રીતે ઇન્દ્રિ-
યોની ગેરહાજરીમાં પણ સર્વ આનંદ અનુભવનાર આત્મા
ઇન્દ્રિયોથી જુદો છે એમ જાણનાર જ્ઞાની, શોકના પ્રસં-
ગમાં (નરસિંહ મેતાની માફક) શોક રહિત થાય છે.

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वं मुत्तमम् ।

सत्त्वादधि महानાત્મા મહતોઽવ્યક્તમુત્તમम् ॥૭॥

અ-વય—ઇન્દ્રિયેભ્યઃ—ઇન્દ્રિયો કરતાં, પરં—ઉત્તમ,
મનઃ—મન, મનસઃ—મન કરતાં સત્ત્વં—બુદ્ધિ, ઉત્તમમ્—ઉત્તમ
છે સત્ત્વાત્—બુદ્ધિથી મહાનાત્મા—મહત્તત્વ મહતઃ—તે મહત્
તત્વથી, અવ્યક્તમ્—નિર્ગુણુ બ્રહ્મ સત્તારૂપે છે. તે ઉત્તમમ્
સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

અર્થ—ઇન્દ્રિયોથી મન ચઢીઆતું છે. મન કરતાં
બુદ્ધિ ચઢીઆતી છે, ને બુદ્ધિ કરતાં, ઇશ્વર બુદ્ધિ ઉત્તમ
છે (વ્યષ્ટિ=મનુષ્ય બુદ્ધિ અને સમષ્ટિ=સર્વદેશીય ઇશ્વર
બુદ્ધિ, એમ વ્યષ્ટિ બુદ્ધિ કરતાં સમષ્ટિ બુદ્ધિ ઉત્તમ
છે.) અને સમાષ્ટિ રૂપ બુદ્ધિ કરતાં જે સત્તા રૂપે સૌમાં
ચેતન પૂરી રહ્યું છે તે અવ્યક્ત (સ્વરૂપ રહિત) બ્રહ્મ
ઉત્તમ છે.

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिंग एव च ।

यज्ઞાત્વામુચ્યતેજન્તુરમૃતત્વશ્ચગચ્છતિ ॥૮॥

અ-વય—અવ્યક્તાત્—આ અવ્યક્તથી, તુ—વળી, પરઃ
ઉત્તમ, પુરુષ પુરૂષ વ્યાપકઃ—સૌમાં ભરેલો, અલિંગઃ—ભતિ
રહિત યત્—જે આત્માને, જ્ઞાત્વા—જાણીને, અનુભવમાં લઇને

જન્તુ-જીવ, મુચ્યતે-મોક્ષ પામે છે. (જન્મ મરણ તળે છે.) અમૃતત્વં-મોક્ષને ચ અને ગચ્છતિ-પામે છે.

અર્થ—અવ્યક્ત કરતાં પણ પુરૂષ પર છે, જે સૌમાં ભરપૂર ભર્યો છે ને જેને જાતિ માત્ર નથી. આ ઉપાધિ રહિત બ્રહ્મને અનુભવમાં લીધા પછી જીવ જન્મ મરણના બંધથી, મુક્ત થઇને મોક્ષે જાય છે. અમૃતપણાને પામે છે.

નસન્દશેતિષ્ટતિરૂપમસ્યનચક્ષુષાપश्यतिकश्चनैनम् ।

હદામનીષીમનસામિક્લમોયેતદ્વિદુરમૃતાસ્તેભવન્તિ ॥

અન્યથા—અસ્ય-આ આત્માના, રૂપં-સ્વરૂપ, સન્દશે દર્શનમાં, નતિષ્ટતિ-આવતું નથી, ચ-અને, કક્ષન-કોઇપણુ એતમ્-એ આત્માને, ચક્ષુષા-આંખથી નપश्यति-જોતો નથી હદા મનીષા-હૃદયમાં રહેલ બુદ્ધિથી, ચ-અને, મનસા-મનથી અમિક્લમં-જોડાએલો (મનરૂપે સ્ફુર્તિ પામે લો એતત-આ બ્રહ્મ છે, એવમ્-એવી રીતે, યે-જે લોકો, વિદુઃ-જાણે છે. તે-તે લોકો, અમૃતાઃ-અમર, ભવન્તિ-થાય છે. (મોક્ષ પામે છે.)

અર્થ—આ આત્માનું રૂપ કોઇ જોઇ શકતું નથી, ને હજી સુધી કોઇએ તેને આંખથી જોયેલ નથી, મનને એકાગ્ર કરવાથી મન સાથે સંકલ્પ વિકલ્પ કરનાર આ

આત્માજ છે. એમ જે વિવેકી જ્ઞાની જાણે છે, તે અમૃતરૂપ થાય છે.

(મન કબજે રાખવું તેજ યોગ.)

यदापश्चावतिष्ठन्तेज्ञानानिमनसासह ।

बुद्धिश्चनविचेष्टतेतामाहुःपरमांगतिम् ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા—યદા-જ્યારે, પંચ-પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અવતિષ્ઠન્તે-આત્મામાં સ્થિર થાય છે, સહ=સાથે. મનસા-મનની સાથે, ચ-અને, બુદ્ધિઃ-ન વિચેષ્ટતે-બુદ્ધિ વ્યવહારથી અટકી જાય છે, તાં-તે અવસ્થાને, પરમાંગતિ-ઉત્તમ ગતિ, આહુઃ કહે છે.

અર્થ—જ્યારે પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનની સાથે મળી જઈને બુદ્ધિને વ્યવહારમાંથી અટકાવી દે, (બહાર જતી અટકાવી આત્મા તરફ અંતર્મુખ થાય છે.) ત્યારે તે અવસ્થાને જ્ઞાનીઓ મોક્ષ કહે છે.

तांयोगमितिमन्यन्तेस्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदाभवतियोगોहिप्रभवाप्ययौ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા—તાં-તે અવસ્થાને યોગ-યોગ, હિતિ-એમ, મન્યન્તે-માને છે, સ્થિરાં-નિશ્ચલ, ઇન્દ્રિયધારણાં-જ્ઞાનેન્દ્રિયોને

આત્મ મુખ કરવી તે, અપ્રમત્ત-શાન્ત તદા-ત્યારે, ભવતિ થાય છે, યોગ-યોગ પ્રમવાપ્યયૌ-ઉત્પન્ન થઈ નાશને પામે છે.

અર્થ—જ્યારે ઇન્દ્રિયો ઉન્નિભાવ પામીને અન્ત-મુખ થાય છે, ત્યારે યોગી જગત્ની ખટપટમાંથી વિરામ પામે છે. આવી રીતે યોગથી માણસ જગત્માંથી દૂર હીને આત્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે. (અથવા જગત્નાં સુખના નાશથી આત્મજ્ઞાન રૂપ આનંદનો ઉદ્ભવ અનુભવે છે.).

નૈવવાચાનમનસાપ્રાત્પુંશકયોનચક્ષુષા ।

અસ્તીતિબ્રુવતોઽન્યત્રકથંતદુપલભ્યતે ॥૧૨॥

અન્વય—ન-નહિ, એવ-જ, વાચા-વાણીથી, ન-નહિ મનસા-મનથી, પ્રાત્પુમ્ મેળવવાને, શક્ય-યોગ્ય છે, ન-નહિ ચક્ષુષા-આંખથી અસ્તિ-છે इति-એમ, બ્રુવતઃ-બોલનારને, કથં-કેવી રીતે, તત્-તે બ્રહ્મ ઉપલભ્યતે પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્થ—આ આત્મા મન, વાણી કે આંખથી જોઈ શકાતો નથી, તે “સત્તારૂપે છે” ! એમ જ કહી શકાય છે. તો પછી પ્રભુના અસ્તિત્વને નહિ માનનાર તેને કેમ જાણી શકે ?

અસ્તીત્યેવોપલબ્ધવ્યસ્તત્ત્વભાવેનચોભયોઃ ।

અસ્તીત્યેવોપલબ્ધસ્યતત્ત્વભાવઃપ્રસીદતિ ॥૧૩॥

અન્વય—અસ્તિ—છે, इति—એમ, एव—જ, उपलब्धः—સમજાય છે, तत्त्वभावेन ઉપાધિ રહિત સ્થિતિમાં જ, અને, उभयोः—અન્નેના અસ્તિ—છે, इति—એમ, उपलब्धस्य—સમજાય શકાય એવા, आत्मानो, तत्त्वभावः—યથાર્થ રૂપ, प्रसीदति સમજાય છે.

અર્થ—“ આત્મા છે ” એમ માનનાર જ્ઞાનીને “ આત્મા છે ” એમ સમજાય છે, તથા આત્માને ઓળખવાની ખીજ રીત ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ છે આ એ પ્રકારના મનુષ્યોમાંથી ‘આત્મા છે’ એમ સમજી પ્રયત્ન કરનારને આત્મા અનુભવમાં આવે છે.

આત્માનું ખરૂં રૂપ જાણનારને મોક્ષ મળે છે.

यदासर्वेप्रमुच्यन्तेकामायेऽस्यहदिश्रिताः ।

अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुते ॥૧૪॥

અન્વય—યદા—જ્યારે, सर्वे—સર્વે—અધા— પ્રમુચ્યન્તે—ચાલ્યા જાય છે, कामाः—વાસનાઓ, ये—જે, वासनाઓ, अस्य આ જ્ઞાનીના, हदि—હૃદયમાં, श्रिताः—આશ્રાય કરીને રહેલ છે, अथ—ત્યારે, मर्त्यः—માણસ, भवति—થાય છે, अमृतः—અમર

અત્ર-આ દેહથીજ, બ્રહ્મ-ને પ્રત્નના આનંદને, સમન્વિતે-અનુભવે છે.

અર્થ—જ્યારે મનમાં ઉત્પન્ન થતી સર્વ વાસનાઓ બંધ થઇ જાય છે. ત્યારે તે જ્ઞાતી અમર થાય છે, ને આ દેહેજ વિદેહમુક્ત પ્રત્ન સ્થિતિ અનુભવે છે.

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

**अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ब्रह्म-
નુશાસનમ્ ॥૧૫॥**

અનુવય—યદા-જ્યારે, સર્વે-બંધાં, પ્રભિદ્યન્તે-નાશ પામે છે, હૃદયસ્ય:-હૃદયની રૂઢ-આ અવતારમાજ, ગ્રંથયઃ મનની માન્યતા રૂપ બંધનો (હું પાપી, વિપયી, મરણવો છું, એવી બંધાયેલી દૃઢ માન્યતા) અથ-તેથી મર્ત્ય:-માણસ, અમૃત-મરણ ધર્મ રહિત, મરતિ થાય છે, એતાવત્-આટલો જ હિ-નકી, અનુશાસનમ્-પ્રત્ન જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે.

અર્થ—જ્યારે આ દેહથીજ “હું પાપી છું. મારું શું થશે?” એવી હૃદયમાં દૃઢ થયેલી ગાંઠ છૂટી જાય છે. ત્યારેજ માણસ આ દેહમાં જીવતાંજ મોક્ષલાવને પામે છે. બસ, આટલોજ (સારરૂપ) સર્વ વેદનો ઉપદેશ છે

કર્મનું ફળ ભોગવવું પડે છે.

શતશ્રૈકાષ્ઠદયસ્યનાડયસ્તાસામ્મૂર્ધાનમભિનિ સ્ત
તૈકા । તયોર્ધ્વમાયન્નમૃતત્વમેતિવિષ્વઙ્ઘન્યાઉત્ક્ર-
મણેભવન્તિ ॥૧૬॥

અન્યથ—શતં એકા-એકસોને એક, હૃદયસ્ય-હૃદયની
નાડ્ય-નાડીઓ છે. તાસાં તેમાંની, મૂર્ધાનમન્નિઃસ્તૃતા એક
નાડી મસ્તક ભેદીને નીકળે છે, એકા એક તથા તે નાડીથી
(દ્વારા) ઉર્ધ્વ ઉપર આયન્ જઇને અમૃતત્વં અમર ભાવને
પ્રાપ્તિ પામે છે, ચ અને, અન્યાઃ બીજી નાડીઓ, વિષ્વઙ્ઘ
સર્વ બાબુથી, ઉત્ક્રમણે મરણ પામી જુદા જુદા અવતાર
પામે છે. ભવન્તિ થાય છે.

અર્થ—હૃદયમાં એકસો એક નાડીઓ રહેલી છે,
તેમાંની સુપુમ્ણા નામની નાડી સ્વપ્નરંધ્ર સુધી પહોંચે
છે, મરણ વખતે જ્ઞાની આ નાડી વાટે ઉર્ધ્વ ગમન કરી
અમૃત ભાવને પામે છે. પણ જો મરણ સમયે ઠાઠ
બીજી નાડીમાં જીવ જતો રહે તો ફરીથી જન્મ પામે
છે. તે જન્મ મરણ રૂપ સંસારની વડે ચાલુ રહે છે.

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃપુરુષોન્તરાત્માસદાજનાનાંહૃદયેસન્નિવિષ્ટઃ
તંસ્વાચ્છરીરાત્પટ્ટહેનમુઞ્જાદિવેષીકાંઘૈર્યેણ ।
તંવિદ્યાચ્છુક્રમમૃતંતંવિદ્યાચ્છુક્રમમૃતમિતિ ॥૧૭॥

અન્યથ—અંગુઠાઃ અંગુઠા જેવડો, પુરુષ પુરૂષ, અન્તરાત્મા પ્રત્યક્ આત્મા, સદા હંમેશાં, જનાનામ્ માણસોના, હૃદયે હૃદયમાં સન્નિવિષ્ટઃ વસેલો છે, તમ્ તે આત્માને, સ્વાત્ શરીરાત્ પોતાના શરીરથી, પ્રવ્રહેત્ જુદો સમજી લેવો જોઈએ. મુજાત્ મુંજમાંથી, દૃષીકામ્ સરકટને પૃથક્ જુદી કુર્વન્તિ પાડે છે. ધૈર્યેણ ધીરજથી તમ્ તેને, શુક્રમ્ શુદ્ધ અમૃતમ્ અમર રૂપ વિદ્યાત્ જાણવું જોઈએ.

અર્થ—અંગુઠા જેવડો આત્મા આ શરીરમાં હૃદયમાંજ છુપાયો છે, તે આત્માને ધીરજથી જેમ મુંજમાંથી તેનો ગર છૂટો પાડે છે તેમ સમજણથી, (અવિનાશી આત્મા નાશવંત દેહથી જુદો છે એમ સમજી લેવું જે આત્મા તદ્દન પવિત્ર તથા અમૃત રૂપ છે, ને તેજ અવિનાશી પ્રભ છે.

મૃત્યુપ્રોક્તાનચિકેતોઽથલબ્ધ્વાવિદ્યામેતાંયોગવિધિં
ચકૃત્સ્નમ્ । બ્રહ્મપ્રાપ્તોવિરજોઽભૂદ્વિમૃત્યુરન્યોયેષ્વં
યોવિદધ્યાત્મમેવ ॥૧૮॥

અન્યથ—મૃત્યુપ્રોક્તામ્ યમરાજે કહેલી એતામ્ આ વિદ્યામ્ વિદ્યાને ચ અને કૃત્સ્નમ્ સંપૂર્ણ, યોગવિધિં યોગવિધિને, નચિકેત નચિકેતા લબ્ધ્વા પ્રાપ્ત કરીને, બ્રહ્મપ્રાપ્ત પ્રભ

રૂપ થયો, વિરજ ધર્મ અધર્મ રૂપ દ્વંદ્વથી રહિત થઇને, વિમૃત્યુઃ અમર, અમૃત થયો. અન્યાઃ અપિ બીજાઓ પણ, એવમ્ એમજ, યઃ જે, સુમુક્ષુ મોક્ષથી ઇચ્છાવાળા. અધ્યાત્મન્ અધ્યાત્મ વિદ્યાને વિત્ત જાણનાર, સઃ અપિ તે પણ બ્રહ્મ બ્રહ્મને, આપ્રોતિ પામે છે.

અર્થ—યમરાજના ઉપદેશથી, વિદ્યા તેમજ યોઃ વિધિથી નચિકેતા બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરી શક્યો, આથી તે પુણ્ય પાપ રૂપી દ્વંદ્વ સંસારથી મુક્ત થયો. આવી રીતે ત્રાપઓ વરદાન આપે છે કે જે માણસ આ જન્મ આત્માને ઓળખશે, તે અવિદ્યારૂપ સંસારના બંધ મુક્ત થશે ને આત્માના પ્રત્યક્ષ જાવને સમજાણથી પામી બ્રહ્મ રૂપ થશે. (મોક્ષ પામશે.)

ॐસહનાવવતુ । सहनोभुनक्तु । सहवीर्यंकरवावहै ।
तेजस्विनावधीतमस्तु ॥ ॐ शान्तिःशान्तिःशान्तिः ॥

